

Lessen over slavernijverleden in het Amsterdamse onderwijs

Lessen over slavernijverleden in het Amsterdamse onderwijs

- EINDRAPPORT -

Auteurs

Jacob van der Wel
Annemieke Mack
Kees van Bergen

Amsterdam, 4 juni 2019
Publicatienr. 18083

© 2019 Regioplan, in opdracht van de gemeente Amsterdam

Het gebruik van cijfers en/of teksten als toelichting of ondersteuning in artikelen, scripties en boeken is toegestaan mits de bron duidelijk wordt vermeld. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Regioplan. Regioplan aanvaardt geen aansprakelijkheid voor drukfouten en/of andere onvolkomenheden.

Inhoudsopgave

Managementsamenvatting	1
1 Inleiding	5
1.1 De beleidscontext	5
1.2 Opbrengst en doelen	6
1.3 Onderzoeksvragen	6
1.4 De onderzoeksaanpak	7
1.5 Leeswijzer	8
2 Kennis en materiaal over slavernijverleden	10
2.1 Aandacht voor het slavernijverleden in de lerarenopleiding	10
2.2 Het slavernijverleden in het curriculum	13
2.3 Het gebruik van de geschiedenismethode	14
2.4 Aanvullend materiaal over het slavernijverleden	15
2.5 Slavernij in de West en in de Oost: een verschil in momentum?	17
3 Aandacht voor slavernijverleden in de klas	20
3.1 Benadering van Amsterdamse scholen en respons op de vragenlijst	20
3.2 Aandacht voor het slavernijverleden op Amsterdamse scholen	20
3.3 Activiteiten en bronnen	21
3.4 Aspecten waaraan leraren aandacht besteden	24
3.5 Belemmeringen die leraren ondervinden	26
4 Vijf praktijkvoorbeelden	31
4.1 Beschrijving van de vijf voorbeelden	31
4.2 Lessen voor andere scholen	34
5 Stigmatisering in lesmateriaal	37
5.1 Signalen van leerlingen en ouders, signalering door leraren	37
6 Conclusies en aanbevelingen	39
6.1 Lesmateriaal over het slavernijverleden	39
6.2 Aandacht voor het slavernijverleden in het Amsterdamse onderwijs	39
6.3 De lerarenopleiding over het slavernijverleden	40
6.4 Stigmatiserend lesmateriaal	40
6.5 Aanbevelingen	41
Bijlage 1 – Onderzoeksopzet	44
Bijlage 2 – Klankbordgroep, experts, literatuur	48
Bijlage 3 – Websites, lesmateriaal, activiteiten	51
Bijlage 4 – Antwoorden op de open vragen	59

Management- samenvatting

Managementsamenvatting

Doel van het onderzoek

Het college van B&W van Amsterdam wil inzicht in de wijze waarop Amsterdamse scholen in het basis- en voortgezet onderwijs lesgeven over het slavernijverleden, in de West én in de Oost. Aanvullend wil de gemeente graag weten of er gebruik wordt gemaakt van lesmateriaal dat uitgaat van stigma's en vooroordelen. RegioPlan heeft in opdracht van de gemeente Amsterdam een onderzoek uitgevoerd om inzicht te bieden in het lesmateriaal dat over het slavernijverleden beschikbaar is, in de huidige lespraktijk over het onderwerp en in hindernissen die leraren bij het lesgeven over dit onderwerp mogelijk ondervinden.

Onderzoeksopzet

Om antwoord te kunnen geven op de vragen van de gemeente zijn verschillende onderzoeksactiviteiten uitgevoerd. Om een beeld te krijgen van de ontwikkelingen op het gebied van leermiddelen en de praktijk van het lesgeven over het slavernijverleden hebben wij een *literatuuronderzoek* uitgevoerd en *interviews* gehouden met een brede groep stakeholders: experts, vertegenwoordigers van de lerarenopleidingen in Amsterdam, uitgevers en andere aanbieders van lesmateriaal. Vervolgens hebben we een *digitale vragenlijst* uitgezet onder alle Amsterdamse scholen voor primair en voortgezet onderwijs. Hierin hebben we onder andere vragen gesteld over de praktijk van het lesgeven over het slavernijverleden en over het gebruikte lesmateriaal. Hierna hebben we enkele scholen bezocht die als *voorbeelden* kunnen dienen voor andere scholen wat betreft het lesgeven over het slavernijverleden. Ten slotte hebben we in een *groeps gesprek* met vertegenwoordigers van po- en vo-scholen de belangrijkste bevindingen uit het onderzoek getoetst en het draagvlak gepeild voor de conclusies en eventuele verbeterpunten. Het onderzoek is begeleid door een klankbordgroep waarmee de conceptvragenlijst en, aan het eind van het onderzoekstraject, de conceptbevindingen inhoudelijk zijn besproken.

Respons en representativiteit

In totaal hebben 103 leraren de vragenlijst ingevuld. Bij elkaar vertegenwoordigen deze respondenten 81 scholen (56 basisscholen en 25 scholen voor voortgezet onderwijs). Dat komt neer op een respons op schoolniveau van respectievelijk 26 en 35 procent. Deze scholen vormen een goede afspiegeling van de totale groep scholen in Amsterdam: ze wijken op achtergrondkenmerken nauwelijks af. Hoewel we geen aanwijzingen hebben dat er sprake is van selectiviteit in de respons, bijvoorbeeld door leraren die zich erg aangesproken voelen door het onderwerp, kunnen we dat ook niet geheel uitsluiten. De resultaten uit de vragenlijst moeten daarom als indicatief worden gezien. De resultaten zijn getoetst in het groeps gesprek met po- en vo-leraren en tijdens een bijeenkomst van de klankbordgroep. In beide gevallen vonden de deelnemers de bevindingen herkenbaar.

Lesmateriaal over het slavernijverleden

Slavernij wordt behandeld in een apart venster in de Canon van Nederland. Dit venster besteedt echter alleen aandacht aan slavernij in de West. Het slavernijverleden in de West wordt, mede daarom, doorgaans ook behandeld in de geschiedenismethoden voor het voortgezet onderwijs. Voor het slavernijverleden in de Oost is dat veel minder vaak het geval. Kritiek van experts, lerarenopleiders en leraren op de lesmethoden is dat de aandacht die het slavernijverleden krijgt summier, versnipperd en te eenzijdig is (vanuit Europees perspectief). Leraren die aandacht willen besteden aan het slavernijverleden zijn daarom aangewezen op aanvullend of zelf ontwikkeld materiaal om goed les te kunnen geven over het onderwerp. De helft van de leraren uit het voortgezet onderwijs die deelnamen aan het onderzoek ontwikkelt zelf materiaal om het onderwerp te bespreken.

Er is veel aanvullend materiaal beschikbaar over slavernij in de West. Over slavernij in de Oost is veel minder materiaal beschikbaar. Leraren gebruiken met name websites, gastlessen en excursies naar musea. Het materiaal is volgens leraren niet altijd geschikt om direct in de klas te benutten en moet vaak nog worden aangepast. Het wordt daarmee afhankelijk van de vraag hoe belangrijk de leraar het vindt om het onderwerp te behandelen en hoeveel tijd de leraar daaraan wil en kan besteden.

Het slavernijverleden in de lerarenopleidingen

De aandacht voor het slavernijverleden in de lerarenopleidingen is beperkt. Het onderwerp kan aan bod komen tijdens het bespreken van het belang van meerdere perspectieven in de geschiedenis of bij het

behandelen van gevoelige en/of actuele maatschappelijke onderwerpen in de klas. Het slavernijverleden wordt dus overwegend binnen een bredere context en impliciet behandeld. De uitzondering is de tweedegraads lerarenopleiding voor geschiedenisdocenten waarbij het onderdeel is van het curriculum.

Aandacht voor het slavernijverleden binnen het basis- en voortgezet onderwijs

De meeste Amsterdamse basisscholen en scholen voor voortgezet onderwijs, die aan het onderzoek hebben meegewerkt, besteden aandacht aan het slavernijverleden. In het basisonderwijs is dat vooral in de bovenbouw. In het voortgezet onderwijs gebeurt dat met name tijdens de geschiedenisles. Als scholen aandacht besteden aan het slavernijverleden, is dat meestal tijdens de reguliere les. In het basisonderwijs is de aandacht voor het onderwerp wat meer afhankelijk is van activiteiten buiten de reguliere lessen dan in het voortgezet onderwijs.

De aandacht gaat volgens leraren voornamelijk uit naar de slavernij in de West. Persoonlijke verhalen van de tot slaaf gemaakten spelen hierin maar een kleine rol. Negentig procent van de leraren (basisonderwijs en voortgezet onderwijs) die de vragenlijst hebben ingevuld meent dat het slavernijverleden bespreekbaar is in de klas. Een relatief groot deel van de leraren vindt dat de aandacht op hun school voor het slavernijverleden onvoldoende is.

Knelpunten

Beperkende factoren die zowel leraren als lerarenopleiders noemen om het slavernijverleden voldoende aandacht te geven zijn tijdgebrek en de kwaliteit van de informatie in de methode. Deze redenen worden ook genoemd door de enkele leraren die de vragenlijst hebben ingevuld en die geen aandacht besteden aan het slavernijverleden.

Daarnaast merken leraren op dat veel materiaal nogal talig is. Ze wijzen op het belang van actief en creatief materiaal, bijvoorbeeld muziek en dans, om de informatie goed over te brengen op de leerlingen. Ten slotte stellen zowel leraren als lerarenopleiders dat als de school en de methode niet structureel aandacht besteden aan het slavernijverleden de aandacht ervoor vaak afhankelijk is van het belang dat de individuele leraar hecht aan het onderwerp.

Stigmatiserend lesmateriaal

Een derde van de leraren uit het voortgezet onderwijs die de vragenlijst hebben ingevuld ziet regelmatig voorbeelden van stigmatiserend taalgebruik of stigmatiserende beelden in het lesmateriaal. In het basisonderwijs geldt dat voor een op de zes leraren. Het gaat daarbij niet alleen om vooroordelen op basis van etniciteit, maar ook bijvoorbeeld om stereotiepe rolverdeling van vrouwen en mannen. Ook wijzen leraren op een eenzijdige, westerse benadering in een vak als geschiedenis. Over de mate waarin stigmatiserend lesmateriaal gebruikt wordt in de klas zegt dit niet zo veel. We weten immers niet zeker of leraren dergelijke vormen van stigmatisering in het lesmateriaal altijd opmerken.

Aanbevelingen

Op basis van de bevindingen uit ons onderzoek komen wij tot de volgende aanbevelingen:

Meer aandacht voor het slavernijverleden in het curriculum en de methodes

Hoewel aanpassingen in het curriculum en de methode een zaak zijn van lange adem en moeilijk beïnvloedbaar door scholen en gemeenten kan er vanuit het project gedeelde geschiedenis toch aandacht worden gevraagd voor verbetering. Onze aanbevelingen zijn:

- Opname in de Canon van Nederland vergroot de kans dat de uitgevers van lesmethoden het slavernijverleden in de Oost als onderwerp oppakken. Wijs de redactie van de vensters erop dat het onderwerp slavernij in de Oost onbesproken blijft.
- De beste garantie dat er in het onderwijs 'voldoende' aandacht voor het onderwerp is, is als het in de lesmethode wordt behandeld. Op die manier is het minder afhankelijk van de leraar of en in hoeverre het onderwerp aan bod komt. Breng onder de aandacht bij de uitgevers van de belangrijkste methoden dat er behoefte is aan een meer evenwichtige behandeling van het slavernijverleden (in de West en in de Oost) waarbij aandacht wordt besteed aan de verschillende perspectieven.

Een 'natuurlijk' moment vooraandacht voor het slavernijverleden

Keti Koti biedt bij aanknopingspunten om het slavernijverleden bij de scholen onder de aandacht te brengen. Net zoals dat rond 4 en 5 mei gebeurt met de dodenherdenking en de viering van de bevrijding. Onze aanbevelingen zijn:

- De publiciteit rond Keti Koti richting onderwijs kan sterker worden aangezet. Er kan informatie worden verspreid over en aandacht worden gevraagd voor de activiteiten. Er kan worden gewezen op materiaal dat over het slavernijverleden beschikbaar is.
- Daarnaast kunnen schooldirecteuren erop worden geattendeerd dat het binnen hun bevoegdheid valt om leerlingen vrij te geven zodat zij in staat zijn om deel te nemen aan Keti Koti.
- De gemeente kan in algemene zin, dus ook buiten Keti Koti, vaker kenbaar maken dat ze het belangrijk vindt dat er aandacht aan het onderwerp wordt besteed. Bijvoorbeeld tijdens contacten met het onderwijsveld of in de nieuwsbrief van de gemeente. Verder is het belangrijk dat organisaties als NiNsee zichtbaar zijn.

Verbeter de beschikbaarheid en vindbaarheid van het aanvullende materiaal

Leraren hebben behoefte aan toegankelijk en laagdrempelig materiaal over het slavernijverleden dat ook toegankelijk is als de school weinig budget heeft. Onze aanbevelingen zijn:

- Er zijn veel bronnen, gemotiveerde leraren weten er ook veel te vinden, maar vinden daarbinnen soms net niet dat wat hen aanspreekt of dat wat past bij het niveau van de leerlingen. Ondersteun leraren met een goed overzicht van bronnen en activiteiten dat de leraren kan helpen bij het zoeken naar passend materiaal over het slavernijverleden. Breng dat overzicht (regelmatig) onder de aandacht bij alle Amsterdamse scholen.
- De aandacht voor het slavernijverleden in de Oost is relatief pril. De verwachting is dat het op den duur zijn plaats wel vindt in het aanbod van lesmateriaal, naast het slavernijverleden in de West. Wijs erop dat er al enig materiaal beschikbaar is en stimuleer de ontwikkeling van meer materiaal.
- Onderzoek de mogelijkheden om, als het budget van de school beperkend is, het aanbod voor scholen goedkoper beschikbaar te maken.

Bespreek het slavernijverleden vanuit de context van de geschiedenis

Het slavernijverleden in de West en in de Oost is een deel van onze geschiedenis. Het slavernijverleden kan naar onze indruk ook het beste als zodanig worden besproken in de klas. Onze aanbeveling is:

- Belangrijk is dat het slavernijverleden voldoende aandacht krijgt binnen het (geschiedenis)onderwijs. Vanuit die basis kan het ook een verklarende rol spelen bij actuele discussies op school.

Inleiding

1

1 Inleiding

Het college van B&W van Amsterdam wil inzicht in de wijze waarop Amsterdamse scholen in het basis- en voortgezet onderwijs lesgeven over het slavernijverleden, in de West én in de Oost. Aanvullend wil de gemeente graag weten of er gebruik wordt gemaakt van lesmateriaal dat uitgaat van stigma's en vooroordelen. Het doel van het onderzoek is tweeledig. De gemeente wil handvatten om het gesprek aan te kunnen gaan met makers van lesmateriaal en educatieve uitgeverijen. Daarnaast is het onderzoek ook bedoeld als een handreiking richting het onderwijsveld. Het onderzoek biedt inzicht in het lesmateriaal dat over het slavernijverleden beschikbaar is en wat leraren kunnen doen om eventuele hindernissen in het lesgeven over dit onderwerp te overwinnen.

In dit eerste hoofdstuk beschrijven we de beleidscontext en onze onderzoeksaanpak.

1.1 De beleidscontext

Amsterdam is een veelkleurige, diverse stad waarvan de inwoners verschillende achtergronden hebben. Iedere Amsterdammer heeft een eigen verhaal en een eigen familiegeschiedenis. Vanaf 2016 loopt het programma Gedeelde Geschiedenis. Hiermee stimuleert de gemeente op meerdere manieren het delen van de verschillende verhalen van alle Amsterdammers, zodat zij elkaar beter leren kennen. Ook onbekende of pijnlijke kanten van de geschiedenis krijgen ruimte. Want iedereen verdient het gehoord te worden. Zo stimuleert de gemeente dat bewoners en bezoekers ervaren dat Amsterdam een optelsom is van een meerstemmig verleden. Een verleden dat doorwerkt in het heden en in de toekomst.¹

Kolonialisme en Slavernij is één van de drie hoofdthema's van Gedeelde Geschiedenis. Dit heeft in het verleden voor Amsterdam van oudsher een belangrijke rol gespeeld. Het heeft de stad mede gemaakt tot wat ze nu is. Andere belangrijke thema's zijn Amsterdam Migratiestad en Tweede Wereldoorlog. Een van de doelstellingen die de gemeente zich heeft gesteld op de hoofdthema's van Gedeelde Geschiedenis is het volgende: *het faciliteren en stimuleren van het Amsterdamse basis- en voortgezet onderwijs om aandacht te besteden aan Gedeelde Geschiedenis.*

Het initiatiefvoorstel *Een stap naar verdere erkenning van het Amsterdamse slavernijverleden*² van de raadsleden Blom, Duijndam en Mbarki haakt aan op het thema slavernij. De raadsleden geven drie redenen waarom het belangrijk is om de beleidslijn verder uit te werken:

1. Er is nog te weinig kennis over het slavernijverleden.
2. De doorwerking van dit verleden in onze samenleving (discriminatie, uitsluiting).
3. Emotionele waarde hiervan voor de nazaten van hen die *tot slaaf gemaakt*³ zijn.

In zijn instemmingsreactie⁴ onderschrijft de gemeenteraad het belang om het onderwijsveld bij het thema slavernijverleden te ondersteunen. De raad verzoekt de gemeente daarbij onder andere om vanuit het programma Gedeelde Geschiedenis samen met het onderwijsveld te kijken hoe het thema slavernijverleden concreet een plek kan krijgen in het Amsterdams onderwijs. Het nu uit te voeren onderzoek moet hiervoor voeding bieden.

Naar aanleiding van vragen gesteld in de raad over een stigmatiserende tekst in een leesmethode heeft het college van B&W in mei 2018 toegezegd dat de gemeente ook het gebruik van stigma's en vooroordelen in het lesmateriaal op scholen meeneemt in het onderzoek: "In een diverse stad als Amsterdam vindt het college het belangrijk dat het Amsterdamse onderwijs uitgaat van moderne, pluriforme perspectieven in het onderwijscurriculum, waarmee recht wordt gedaan aan een bredere blik op de geschiedenis en huidige inzichten."⁵

¹ Beleidsbrief Gedeelde Geschiedenis, september 2016

² D.d. 30 juni 2017.

³ Bij deze woordkeuze volgen we het advies uit *Woorden doen ertoe. Een Incomplete Gids voor woordkeuze binnen de culturele sector* (een uitgave van het Tropenmuseum, het Afrikamuseum, het Museum Volkenkunde en het Wereldmuseum).
https://www.tropenmuseum.nl/sites/default/files/2018-06/WordsMatter_Nederlands.PDF

⁴ Instemmen met het initiatiefvoorstel 'Een stap naar erkenning van het Amsterdamse slavernijverleden' van de leden Blom, Duijndam en Mbarki en kennisnemen van de bestuurlijke reactie (2017, nr. 394/1573).

⁵ <http://www.at5.nl/artikelen/182253/onderzoek-naar-slavernijverleden-en-vooroordelen-in-lesmateriaal>

In haar offerteaanvraag noemde de gemeente daarom twee thema's voor het onderzoek:

- a. Slavernijverleden: hoe Amsterdamse scholen lesgeven over het slavernijverleden en in hoeverre hierin meerdere perspectieven aan bod komen en diverse verhalen over de gedeelde geschiedenis de ruimte krijgen.
- b. Lesmateriaal op scholen: het gebruik van lesmateriaal tijdens de lessen op Amsterdamse scholen dat uitgaat van vooroordelen of stigma's, waardoor de Amsterdamse leerlingen zich mogelijk niet herkennen in de voorbeelden.

Deze thema's vormden het uitgangspunt bij ons onderzoeksvoorstel.

In de raadsvergadering van 31 oktober 2018 is de opzet van het onderzoek besproken met de raad.⁶ Tijdens deze vergadering verzocht de gemeenteraad om de focus van het onderzoek te verbreden en ook het slavernijverleden in de Oost (Azië, en meer specifiek voormalig Nederlands-Indië) in het onderzoek mee te nemen. Hierop is de opdracht voor het onderzoek uitgebreid.

1.2 Opbrengst en doelen

Met de resultaten van het onderzoek moet de gemeente handvatten krijgen om het gesprek aan te gaan met de makers van lesmateriaal/uitgeverijen en de bevindingen van het onderzoek met hen te bespreken. Het onderwijsveld moet het rapport kunnen gebruiken als hulpmiddel om de lessen in te richten. Welk aanbod van lesmateriaal over het slavernijverleden is bijvoorbeeld beschikbaar en met welke 'best practices' kunnen leraren die hindernissen ervaren worden ondersteund?

In de aanvraag zijn de volgende doelen voor het uit te voeren onderzoek geformuleerd:

1. Toegankelijkheid vergroten van het beschikbare lesmateriaal over het slavernijverleden.
2. Good practices van leraren (en scholen) in kaart brengen over het lesgeven over het slavernijverleden, zodat andere leraren van deze good practices gebruik kunnen maken. Een onderdeel hiervan is ook om de hindernissen die leraren ervaren om les te geven over het slavernijverleden op te halen en om in beeld brengen in hoeverre gebruik wordt gemaakt van diverse perspectieven.
3. In beeld brengen van de visie van de Amsterdamse lerarenopleidingen over aandacht besteden aan het slavernijverleden.
4. In beeld brengen van het gebruik van lesmateriaal dat uitgaat van vooroordelen of stigma's, waardoor de Amsterdamse leerlingen zich mogelijk niet herkennen in de voorbeelden.

Naar aanleiding van de raadsvergadering (zie hierboven) is afgesproken dat het onderzoek zich richt op de slavernij in de toenmalige kolonies in het westen (Suriname, Antillen) en het oosten (en dan met name Indonesië). Wanneer we spreken over het slavernijverleden in algemene bewoordingen doelen we dus zowel op de slavernij in de West als de slavernij in de Oost. Waar het onderscheid zinvol is zullen we dat expliciet benoemen.

1.3 Onderzoeksvragen

Op basis van de aanvraag van de gemeente Amsterdam zijn de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:

Lesmateriaal slavernijverleden

- Welk materiaal is er landelijk beschikbaar voor educatie over het slavernijverleden?
- Welk materiaal is er in Amsterdam beschikbaar voor educatie over het slavernijverleden?

De praktijk van het lesgeven over het slavernijverleden

- Welke methoden of lessen gebruiken leraren op Amsterdamse scholen?
- In hoeverre komen daarbij meerdere perspectieven aan bod?

⁶ Een video van deze zitting vindt u op <https://amsterdam.raadsinformatie.nl/vergadering/530728/Raadscommissie%20Werk%20Inkomen%20en%20Onderwijs%2031-10-2018>

- Wat zijn de ervaringen van leraren met het lesgeven over het slavernijverleden op school?
- Welke knelpunten en hindernissen worden daarbij ervaren?
- Zijn er goede voorbeelden (van lesmateriaal, van de wijze waarop knelpunten en hindernissen zijn overwonnen) uit de praktijk?

De lerarenopleiding en het slavernijverleden

- Wat is de visie van de Amsterdamse lerarenopleidingen op het lesgeven over het slavernijverleden (in relatie tot het recent getekende convenant ‘versterken burgerschap in de Amsterdamse lerarenopleidingen’)?

Stigma’s en vooroordelen in lesmateriaal

- In hoeverre is er in het gebruikte lesmateriaal sprake van vooroordelen of stigma’s, waardoor de Amsterdamse leerlingen zich mogelijk niet herkennen in de voorbeelden?

1.4 De onderzoeksaanpak

Het onderzoek bestond uit vier stappen. Een uitgebreide beschrijving van de verschillende onderdelen van onze onderzoeksaanpak kunt u lezen in bijlage 1. Hier geven we de verschillende stappen kort weer:

- In de **eerste stap** hebben we informatie verzameld om een beeld te krijgen van de ontwikkelingen op het gebied van leermiddelen en de praktijk van het lesgeven over het slavernijverleden via een **desk-research en interviews** met verschillende stakeholders: experts, vertegenwoordigers van de lerarenopleidingen in Amsterdam, uitgevers en andere aanbieders van lesmateriaal. Daarnaast hebben we informatie verzameld om een eerste indruk te krijgen van stigmatisering en vooroordelen in leermiddelen.
- In de **tweede stap** hebben we een **brede survey** uitgezet onder alle Amsterdamse scholen voor primair en voortgezet onderwijs. In overeenstemming met de gemeenten hebben we de vragenlijsten uitgezet en de personen aangeschreven die het dichtst bij het onderwerp staan (de leraren). We hebben vragen gesteld over de praktijk van het lesgeven over het slavernijverleden, over het gebruikte lesmateriaal en over hindernissen, knelpunten en oplossingen bij het lesgeven over dit onderwerp. Ook hebben we gevraagd naar signalen over stigmatisering en vooroordelen in lesmateriaal.
- In de **derde stap** hebben we enkele scholen bezocht die als **voorbeelden** kunnen dienen voor andere scholen, bijvoorbeeld omdat ze overdraagbare oplossingen hebben gevonden voor ervaren knelpunten en hindernissen en het lesgeven over het slavernijverleden.
- In de **vierde stap** hebben we in een **groepsgesprek** met vertegenwoordigers van po- en vo-scholen de bevindingen uit de drie eerdere stappen getoetst en het draagvlak gepeild voor de conclusies en eventuele verbeterpunten.

Voor het onderzoek is een klankbordgroep⁷ samengesteld met het doel hen te laten reflecteren op verschillende fasen van het onderzoek. De klankbordgroep is tweemaal samen gekomen: voor het bespreken van de conceptvragenlijst voor de survey en voor het bespreken van de conceptrapportage. De suggesties vanuit de klankbordgroep zijn meegenomen in de definitieve versies van de vragenlijst en het rapport.

Om een genuanceerd beeld te krijgen van de praktijk van het onderwijs over het slavernijverleden hebben we gekozen voor deze combinatie van onderzoeksactiviteiten. In de opeenvolgende onderzoeksactiviteiten zijn steeds de bevindingen uit de voorgaande activiteiten getoetst.

⁷ De namen van de leden van de klankbordgroep zijn te vinden in bijlage 2.

1.5 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 presenteren we een overzicht van het beschikbare lesmateriaal over het slavernijverleden en beschrijven we de kennis en de aandacht die lerarenopleidingen, het (landelijk) curriculum en aanvullend lesmateriaal aan het slavernijverleden besteden. In hoofdstuk 3 bespreken we de mate en de wijze van aandacht voor het slavernijverleden in de klas. Hierbij bespreken we onder andere de gebruikte methoden en de behandelde onderwerpen. In het vierde hoofdstuk bespreken we een aantal stellingen over lesgeven over het slavernijverleden. Hierin komen onder meer de bespreekbaarheid van het onderwerp en de knelpunten die leraren tegenkomen aan de orde. In hoofdstuk 5 beschrijven we enkele praktijkvoorbeelden van scholen die we hebben bezocht: we bespreken hun aanpak met betrekking tot het slavernijverleden en beschrijven adviezen die zij voor andere scholen hebben. In het zesde hoofdstuk gaan we in op signalen van stigmatisering in het lesmateriaal. In het laatste hoofdstuk presenteren we onze conclusies en aanbevelingen.

Kennis en materi- aal over het slavernijverleden

2

2 Kennis en materiaal over slavernijverleden

Voor dit hoofdstuk maken we met name gebruik van de bevindingen uit het deskresearch en de gesprekken met zestien sleutelinformanten, waaronder lerarenopleiders, ontwikkelaars en aanbieders van lesmateriaal en andere informatiebronnen over het slavernijverleden. Een overzicht met de namen van deze personen en de organisaties die ze vertegenwoordigen vindt u in bijlage 2 (pagina 51).

Het deskresearch was erop gericht om de beschikbare leermiddelen over het slavernijverleden te inventariseren. Met name internet bleek een rijke bron. Ook de sleutelinformanten is gevraagd hun licht te laten schijnen over de beschikbare leermiddelen en over de ontwikkelingen in de praktijk van het lesgeven over het slavernijverleden.

2.1 Aandacht voor het slavernijverleden in de lerarenopleiding

Pabo (basisonderwijs en sbo)

De twee geïnterviewden op de pabo's (Hogeschool van Amsterdam en de IPABO) gaven te kennen dat het vak geschiedenis alleen wordt gegeven in het eerste studiejaar van de pabo. Tijdens het vak komt het slavernijverleden niet specifiek aan bod. Soms wordt het onderwerp zijdelings besproken, als onderdeel van een ander thema. Als bijvoorbeeld de betrouwbaarheid van bronnen behandeld wordt, wordt een voorbeeld getoond van een tekening met veel slaven op één schip en besproken hoe betrouwbaar deze bron is. Ook kan het onderwerp voorbij komen als het gaat over het behandelen van de geschiedenis en identiteit van de leerlingen in de klas: als je lesgeeft in een klas in Amsterdam heb je te maken met veel verschillende achtergronden, hoe kun je ervoor zorgen dat ook hun geschiedenis aan bod komt?

Tijdens de opleiding wordt ook het belang van verschillende perspectieven in de geschiedenis behandeld. Bij het bespreken van dit thema worden bijvoorbeeld ook de verschillende perspectieven en meningen rondom het standbeeld van Jan Pieterszoon Coen in Hoorn⁸ besproken. Ook worden studenten zich ervan bewust gemaakt dat de geschiedenis die wij leren door een westerse bril bekeken wordt. Daar valt ook slavernij onder, maar dit wordt niet expliciet benoemd.

Eén van de twee geïnterviewden op de Amsterdamse pabo's noemt de aandacht voor het slavernijverleden marginaal. Studenten krijgen tijdens het vak geschiedenis één les (van de veertien lessen) over het slavernijverleden. De respondent vraagt zich hierbij af of studenten veel zullen onthouden van één les. In deze les komen het persoonlijke perspectief van de tot slaaf gemaakten, de verbinding met de Nederlandse geschiedenis en de link met het heden aan bod. Ook wordt het onderwerp besproken bij historische standplaatsgebondenheid (belang van meerdere perspectieven).

Volgens de geïnterviewde opleiders van de pabo leeft het thema slavernij nauwelijks bij studenten. Ze krijgen geen geluiden dat de studenten het een moeilijk thema vinden tijdens het lesgeven. Een kanttekening hierbij is dat geschiedenis alleen in het eerste studiejaar behandeld wordt, terwijl studenten in dat jaar nog geen lesgeven. Respondent pleit ervoor om een module geschiedenis in het tweede jaar van de opleiding aan te bieden, dan hebben studenten al wat ervaring met lesgeven en weten ze wat mogelijke uitdagingen zijn. In het eerste jaar wordt ook met name ingegaan op vakdidactiek, en minder op inhoudelijke kennis.

De geïnterviewde opleiders van de pabo merken op dat geschiedenis in het basisonderwijs vooral een bovenbouwwak is, en vaak weinig lestijd krijgt. Alleen studenten die persoonlijke interesse hebben in het slavernijverleden verdiepen zich er volgens hen in. De indruk is dat dat een minderheid is.

Volgens de docenten van de pabo is specifieke vakinhoudelijke kennis bij het slavernijverleden erg belangrijk. In het basisonderwijs wordt meer gewerkt met vakoverschrijdende thema's/domeinen. *“Dat is het spanningsveld waarin wij moeten opereren.”* Ze zouden wel graag meer aandacht aan het thema besteden, maar het ontbreekt daarvoor aan tijd.

⁸ <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/kritische-noot-bij-beeld-massamoordenaar-coen~bf1674b5/>

Tweedegraads lerarenopleiding (geschiedenis, maatschappijvakken)

Ook de geïnterviewde docenten van de tweedegraads opleiding (beiden werkzaam aan de Hogeschool van Amsterdam) vinden het slavernijverleden een belangrijk onderwerp dat aandacht verdient. Tijdens de opleiding tot leraar geschiedenis worden tien tijdvakken behandeld. Een van de tijdvakken is de 'Vroegmoderne geschiedenis'. Tijdens dat tijdvak, dat in de eerste klas wordt behandeld, wordt aandacht besteed aan het slavernijverleden.

Volgens de respondenten moeten studenten in elk geval het volgende van dit onderwerp weten:

- wat trans-Atlantische slavenhandel is;
- wat de oorsprong daarvan is;
- wat de omvang ervan is;
- wat de gevolgen zijn, onder meer voor mensen die tot slaaf zijn gemaakt;
- de economische context;
- de humanitaire gevolgen;
- het protest tegen slavernij;
- de afschaffing.

Deze onderwerpen wijzen erop dat de aandacht zich concentreert op het slavernijverleden in de West (Suriname, Antillen) en niet, of in veel mindere mate, op het slavernijverleden in de Oost.

Naast de meer inhoudelijke kant besteedt de opleiding veel aandacht aan historisch denken. Hoe kijken we nu tegen slavernij aan? Wat betekent het slavernijverleden voor de actualiteit? De studenten leren nadenken over de vraag wat geschiedenis bijdraagt aan het actuele denken over een onderwerp. Studenten zijn in eerste instantie vooral geïnteresseerd in feitelijkheden. Ze moeten breder leren kijken. Welke leerlingen zitten in je klas? Wat betekent dit onderwerp voor hen? Welk inzicht wil je ze meegeven? Hoe geef je, met andere woorden, 'relevant geschiedenisonderwijs'?

Bij de HvA wordt volgens de geïnterviewde veel aandacht besteed aan wereldgeschiedenis:

We benaderen geschiedenis niet eurocentrisch, maar vanuit mondiaal perspectief. Dit is een verplicht onderdeel in het curriculum. Hiermee lopen we vooruit op de methoden, die nog wel erg sterk leunen op het West-Europese perspectief.

Binnen de lerarenopleiding is verder aandacht voor het omgaan met gevoelige onderwerpen in de klas. Ook de geïnterviewde lerarenopleiders horen dat bepaalde onderwerpen niet of moeilijk in de klas bespreekbaar kunnen zijn of dat leraren zich handelingsverlegen kunnen voelen als die onderwerpen besproken worden. Het gaat hierbij om bijvoorbeeld man-vrouwrelaties, homoseksualiteit, Jodenvervolgging, de Palestijnse kwestie, et cetera. Aandacht voor gevoelige onderwerpen beperkt zich niet tot de opleiding geschiedenis. Uit hun eigen praktijk krijgen de lerarenopleiders overigens geen signalen dat het slavernijverleden moeilijk bespreekbaar is in de klas.

Gevoelige onderwerpen (bron: Van Grinsven et al., 2017)

In een onderzoek dat is uitgevoerd door DUO Onderwijsonderzoek is aan scholen de volgende stelling voorgelegd: *Als gevolg van de toenemende segregatie binnen het onderwijs kunnen we op onze school bepaalde onderwerpen niet meer bespreken met leerlingen.*

Vijf procent van de respondenten in het basisonderwijs stelt dat op de eigen school bepaalde onderwerpen niet meer met de leerlingen kunnen worden besproken als gevolg van toenemende segregatie. In de vier grote steden is dat gemiddeld veertien procent. De onderwerpen die in dat kader genoemd worden, zijn:

- seksuele voorlichting/homoseksualiteit;
- zaken betreffende religie/geloof (met nadruk op islamisering, IS);
- aanslagen/terrorisme;
- slavernij (naar aanleiding van Sinterklaas en Zwarte Piet).

Elf procent van alle respondenten in het voortgezet onderwijs geeft aan dat op de eigen school bepaalde onderwerpen niet meer met de leerlingen kunnen worden besproken als gevolg van toenemende segregatie. In **de vier grote steden** is dit gemiddeld dertien procent.

De onderwerpen die de respondenten noemen, zijn:

- seksuele voorlichting/homoseksualiteit;
- politieke situaties in bepaalde landen (Turkije, Rusland);
- zaken betreffende religie/geloof en cultuurverschillen, en dan met name de islam;
- aanslagen/terrorisme;
- discriminatie/de discussie rond Zwarte Piet.

Een van de respondenten stelt in zijn algemeenheid dat het belangrijk is studenten op te voeden tot kritische docent. Als leraar moeten ze de methode die hun school gebruikt kritisch kunnen gebruiken. Ze moeten zelf aanvullend materiaal kunnen ontwikkelen. Dit geldt voor elk onderwerp en dus ook voor het slavernijverleden.

Eerstegraads lerarenopleiding (geschiedenis, godsdienst)

De studenten van de eerstegraadsopleiding Geschiedenis hebben een master in dat vak. De vakinhoudelijke opleiding hebben ze al afgerond. Specifieke inhoudelijke aandacht voor het slavernijverleden is er daarom niet. De eerstegraads lerarenopleiding richt zich met name op het overbrengen van didactische kennis. Vanuit die invalshoek wordt ook het slavernijverleden behandeld.

Hoewel er geen specifieke aandacht voor slavernijverleden is tijdens de opleiding, kan het onderwerp op verschillende momenten naar voren komen. Het slavernijverleden wordt dus overwegend in een context en impliciet behandeld. Een voorbeeld: in het examenprogramma wordt gesproken van 'tot slaaf gemaakte' en niet van 'slaaf'. Met studenten is besproken welke afwegingen achter deze keuze kunnen liggen. De opleiding biedt een vakoverstijgende keuzemodule 'gevoelige thema's bespreken' aan. Hierin kan het slavernijverleden aan de orde komen.

De belangrijkste conclusies over de lerarenopleidingen en het slavernijverleden

- Lerarenopleiders vinden het slavernijverleden een belangrijk onderwerp, maar de opleiders die wij gesproken hebben besteden er relatief weinig aandacht aan. Het onderwerp komt af en toe aan de orde tijdens:
 - de behandeling van het curriculum van het vak geschiedenis, waarin studenten leren over het slavernijverleden binnen een van de tien tijdvakken (pabo, tweedegraads lerarenopleiding)
 - de didactiek van het omgaan met gevoelige thema's in de klas (pabo, tweede- en eerstegraads)
 - bespreking van actuele, maatschappelijke thema's, bijvoorbeeld over de Zwarte Pietendiscussie (pabo, tweede- en eerstegraads).
- Lerarenopleiders vinden het belangrijk dat bij het vak geschiedenis verschillende perspectieven worden benoemd (ook gezien de diverse samenstelling van de leerlingenpopulatie in Amsterdam).
- Opleiders ontvangen geen signalen van (aankomende) leraren dat zij het slavernijverleden een lastig onderwerp vinden om te behandelen.

2.2 Het slavernijverleden in het curriculum

Relevant voor de mate waarin scholen aandacht besteden aan het slavernijverleden is dat het onderwerp beschreven wordt in de Canon van Nederland. In 2010 heeft die Canon, die onafhankelijk van de kerndoelen tot stand is gekomen, een plaats gekregen in de kerndoelen van het basisonderwijs. Het besluit om de Canon van Nederland op te nemen in de kerndoelen wordt gemotiveerd in een aanvulling op kerndoel 52: 'De vensters van de Canon van Nederland dienen als inspiratiebron voor de behandeling van de tijdvakken.' (SLO 2016: 15).

Net als in het basisonderwijs is de Canon in 2010 officieel opgenomen in de kerndoelen van de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Kerndoel 37 is aangevuld met: 'De vensters van de Canon van Nederland dienen als inspiratiebron voor de behandeling van de tijdvakken.' (SLO 2016: 16).

In de Canon van de geschiedenis zijn vijf vensters opgenomen die een directe relatie hebben met het koloniale geschiedenis van Nederland:

- De VOC. Handel over zee.
- Slavernij. Mensenhandel en gedwongen arbeid.
- Max Havelaar. Onrecht in Nederlands-Indië.
- Indonesië. Een kolonie vecht zich vrij.
- Suriname en de Nederlandse Antillen. De koloniën worden zelfstandig.

Een van deze vensters gaat dus expliciet over het slavernijverleden. Binnen het thema staat een beknopte beschrijving van de trans-Atlantische slavenhandel, de rol van de West-Indische Compagnie (WIC) hierin, de omstandigheden op de plantage, het verzet door tot slaaf gemaakten en de afschaffing van de slavenhandel en de slavernij.

Het slavernijverleden is een van de onderwerpen binnen een van de tien tijdvakken (*Tijd van regenten en vorsten*) die in het basis- en voortgezet onderwijs worden behandeld. De slavernij in de Oost blijft onbesproken in de vensters, hoewel er wel gesproken wordt van geweld (VOC), uitbuiting en wreedheden (Max Havelaar).

In het basisonderwijs is geschiedenis meestal geen apart vak, maar onderdeel van een breder vak, wereldoriëntatie. Ook een deel van de vmbo-leerlingen krijgt geschiedenis niet (meer) als apart vak, maar binnen een combinatievak (Mens & Maatschappij) waarin onder meer geschiedenis is ondergebracht, naast vakken als aardrijkskunde, geschiedenis, economie en levensbeschouwing. Verschillende betrokkenen (lerarenopleiders, leraren die we spraken in het vervolg van het onderzoek) merken daarover op dat de ruimte om aandacht te besteden aan het slavernijverleden daardoor kleiner is dan wanneer geschiedenis als een apart vak wordt gegeven.

In het voortgezet onderwijs worden in de onderbouw doorgaans alle tien tijdvakken behandeld. Daarbij komt ook het slavernijverleden in de West aan de orde. Als in het vmbo geschiedenis als apart vak wordt gegeven dan komen ook daar de tien tijdvakken vaak wel aan bod in de onderbouw. Een relatief kleine groep leerlingen doet eindexamen in het vak geschiedenis⁹ en volgt het vak dus ook in de bovenbouw. In het vmbo wordt daarin een selectie van de tijdvakken behandeld. De nadruk ligt hier op de voorbereiding op het eindexamen. Dat geldt ook voor de bovenbouw van de havo en vwo, maar daar worden de tien tijdvakken vaak nog wel een tweede keer doorlopen.

Onderzoek van Wilschut (2017)¹⁰ onder studenten die aan een lerarenopleiding¹¹ beginnen (met doorgaans een havo- of vwo-diploma en een wat grotere kans dat ze eindexamen hebben gedaan in het vak

⁹ Van de vmbo-gt leerlingen doet ongeveer 40 procent eindexamen in het vak geschiedenis. Bij de havisten ligt dat percentage op ongeveer 60 procent en in het vwo op 45 procent. Basis- en kaderleerlingen van het vmbo doen bij uitzondering eindexamen in het vak (minder dan 1 procent van de leerlingen in deze leerwegen). De percentages zijn gebaseerd op gegevens van het CvTE uit 2018.

¹⁰ Wilschut (2017). 'Carrying with you what your ancestors have done...'. The identification stance in Dutch history teaching. *International journal for history and social sciences education* 2 (2017, Vol. 2, p. 27-56)).

¹¹ Het onderzoek is uitgevoerd in september 2015. Van de 293 studenten zijn er 209 begonnen aan de pabo, 84 studenten zijn gestart met een tweede graads lerarenopleiding geschiedenis.

geschiedenis) wijst uit dat het onderwerp slavernij tot de bekendere aspecten van de Nederlandse geschiedenis hoort. De aspecten die aan de studenten zijn voorgelegd zijn ontleend aan de vensters van de Canon van de geschiedenis.

Next to obviously well-known items like Anne Frank, Rembrandt and Vincent van Gogh we find high scores for selfperception of knowledge about the World Wars, the 16th century Dutch Revolt (Iconoclasm and William of Orange), as well as colonialism (East India Company and Indonesian War) and slavery. (Wilschut 2017, p. 41).

2.3 Het gebruik van de geschiedenismethode

Wanneer leerlingen les krijgen over het slavernijverleden is dat in veel gevallen tijdens de geschiedenisles. Een belangrijke bron daarbij is doorgaans de geschiedenismethode. Over de mate waarin de lesboeken aandacht besteden aan het slavernijverleden is de afgelopen jaren regelmatig gepubliceerd.¹² Hoewel het onderwerp behandeld wordt in de lesboeken zijn er grote verschillen in de mate waarin en de wijze waarop dat gebeurt. Regelmatig vallen daarbij kwalificaties als summier en eenzijdig (vanuit Europees perspectief). Als het slavernijverleden in de methode wordt behandeld ligt de focus doorgaans op slavernij in de Westelijke koloniën (Suriname, Antillen). De slavernij in de Oost (Azië, en meer specifiek voormalig Nederlands-Indië) krijgt nauwelijks aandacht¹³, al zijn er zoals hierboven al is opgemerkt diverse vensters waarmee dit onderwerp raakvlakken heeft.

Werkboeken

Naast de lesboeken bestaat een methode uit werkboeken. Over het algemeen maken scholen daar, volgens een uitgever waarmee we spraken, ook gebruik van. De werkboeken zijn bedoeld om te toetsen of de leerlingen de lesstof hebben begrepen (oefenen). Werkboeken bieden ook mogelijkheden om extra aandacht te besteden aan onderwerpen (verdiepen), aanvullend op wat er in het lesboek staat. Daarnaast zijn er aanvullende digitale voorzieningen waarvan leraren gebruik kunnen maken. Een uitgever maakt van al deze onderdelen gebruik om een zo breed en aantrekkelijk mogelijk pakket aan te bieden.

Via de methode hebben leraren toegang tot extra bronnen en ontvangen ze tips hoe ze onderwerpen in de klas kunnen bespreken. Ook een leraar die zich strikt aan de methode houdt, heeft ruimte om daarbinnen zijn of haar eigen accenten te leggen. Willen we weten wat een methode op een onderwerp als het slavernijverleden te bieden heeft, dan moeten we niet alleen kijken naar wat er in het papieren lesboek staat.

Actualiteit van de lesmethoden

Een lesmethode wordt (gemiddeld) elke vijf jaar herzien. In het voortgezet onderwijs zijn de actuele historische contexten en kernaspecten die zijn vastgelegd voor de eindexamens daarbij bepalend voor de richting. Daarnaast wordt rekening gehouden met nieuwe (wetenschappelijke) inzichten en wensen uit het veld. In dat laatste zit wel wat beweging: volgens Visser en Tuithof (Universiteit Utrecht, 2018) willen leraren 'minder Europa, en meer wereld terugzien' in de eindexamens.

Inclusiviteit en het behandelen van verschillende perspectieven zijn inzichten die, volgens de uitgever waarmee we spraken, in de actuele editie van zijn methode zijn meegenomen. Een trend is verder dat de methoden 'digitaler' worden. Herzieningen vinden steeds vaker plaats in de vorm van een update van het digitale lesmateriaal.

Methodegebruik

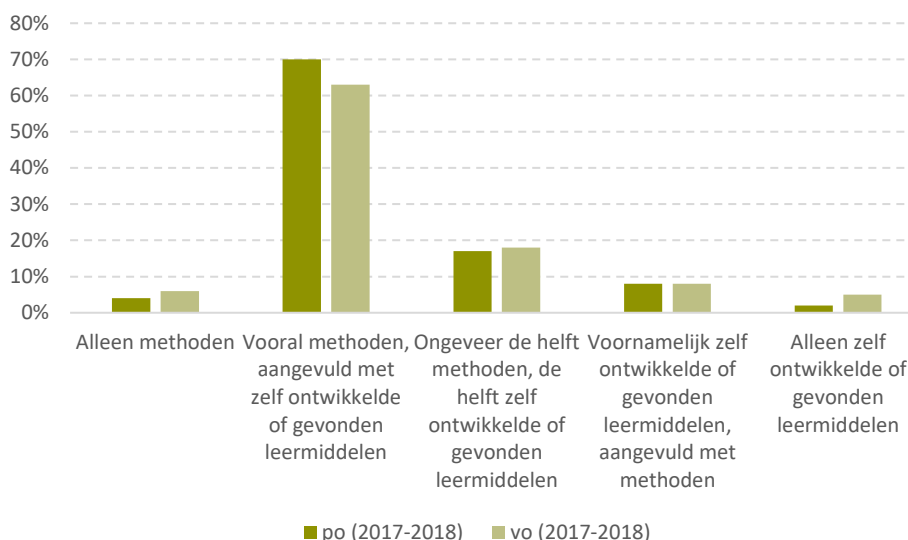
De stof die aan de leerlingen wordt aangeboden is niet geheel afhankelijk van wat er in de lesmethode staat. Onderzoek door SLO (2018a) wijst erop dat twee derde van de leraren vooral methoden gebruikt,

¹² Zie bijvoorbeeld Van der Sande (2017), Jans (2017), Blokker (2015), Weiner (2014). Mok (2011). De website van de Vensters (<https://www.entoen.nu/nl/slavernij>) geeft een overzicht van methoden en noemt de paragrafen waarin het onderwerp wordt behandeld.

¹³ Ter illustratie: voor het artikel van Reggie Baay zijn vier lesmethoden geschiedenis voor het voortgezet onderwijs doorgenomen. Slechts één van de vier besteedde aandacht aan slavernij in Azië. In de vier methoden is wel iets opgenomen over slavernij in de West (Baay, 2017).

aangevuld met zelf ontwikkelde of gevonden leermiddelen (zie figuur 2.1). Het beeld van de vakdocenten in het vakgebied mens en maatschappij (waaronder het vak geschiedenis valt) in het voortgezet onderwijs wijkt weinig van af van het algemene beeld in het voortgezet onderwijs: in dit vakgebied gebruikt bijna 70 procent vooral methoden aangevuld met zelf ontwikkeld of gevonden materiaal.

Figuur 2.1 Gebruik methode (bron: SLO, 2018a)

In de volgende paragraaf bespreken we het aanbod van aanvullend materiaal dat beschikbaar is over het slavernijverleden.

2.4 Aanvullend materiaal over het slavernijverleden

Naast het curriculum is er ook veel aanvullend materiaal beschikbaar over het slavernijverleden, waar leraren gebruik van kunnen maken voor de invulling van hun lessen. De belangrijkste categorieën die we bij de aanvullende bronnen onderscheiden zijn:

- internet;
- gastlessen;
- musea/archieven;
- docentendagen.

In deze paragraaf lichten we dit aanbod voor Amsterdamse scholen kort toe. In de bijlage 3 geven we voorbeelden van het aanbod.

Internet

Er zijn veel websites die leraren kunnen raadplegen wanneer zij zich voorbereiden op een les over het slavernijverleden. Het betreft overzichten van lesmateriaal, complete lessen, video's en activiteiten voor leerlingen (zoals stadswandelingen). Ook zijn er veel informatieve websites waar leraren zich kunnen verdiepen in het onderwerp. Het valt op dat de meeste websites niet de slavernij in de Oost behandelen. In bijlage 2 geven we een overzicht van relevante websites en hoe deze gebruikt kunnen worden.

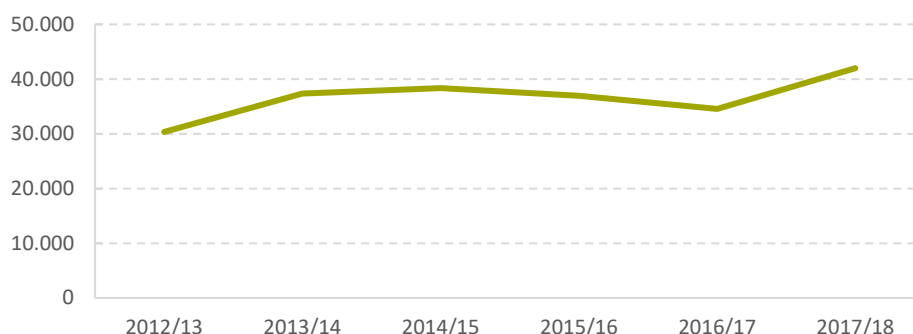
Om een idee te geven van het bereik van websites presenteren we hieronder gegevens over bezoekersaantallen van het venster Slavernij (<https://www.entoen.nu/nl/slavernij>).

Bezoekersaantallen van het venster Slavernij

Van het Nederlands Openluchtmuseum dat de website van de Canon onderhoudt ontvingen we enige gegevens over het aantal bezoekers van de pagina's over het slavernijverleden van de Canon. De belangrijkste bevindingen zijn:

- Het venster Slavernij hoort tot de vijf meest bezochte pagina's van de Canon. Het aantal bezoekers van de vensterpagina Slavernij 'volwassenen' is in 2013 vergelijkbaar met de vensters Willem van Oranje en Anne Frank. Alleen het venster over de Tweede Wereldoorlog trekt duidelijk meer bezoekers. Ook bij de vensters voor 'groep 7-8' staat het venster Slavernij qua bezoekersaantallen in de top 5.
- In de periode van 1 september 2014 tot en met 31 augustus 2015 is de pagina ruim 38.000 keer bezocht. De meest bezochte subpagina is die voor het basisonderwijs (ruim 17.000 bezoekers).
- Over de afgelopen zes schooljaren telde het venster Slavernij het hoogste aantal bezoekers (bijna 42.000) in de periode van 1 september 2017 tot en met 31 augustus 2018.

Figuur 2.2 Bezoekersaantallen venster Slavernij per jaar

- Ongeveer 20 procent van de bezoekers in de periode van 1 september 2017 tot en met 31 augustus 2018 komt uit de provincie Noord-Holland. Ongeveer de helft hiervan komt uit Amsterdam.¹⁴

Onder de experts waren er verschillende die organisaties vertegenwoordigen die ook websites met informatie in de lucht houden. Zij beschikten echter niet over bruikbare cijfers over bezoekersaantallen van die websites. Duidelijk is wel dat internet een rijke bron is voor leraren die op zoek zijn naar informatie over het slavernijverleden.

Gastlessen

Scholen kunnen ook gebruikmaken van gastlessen die door verschillende organisaties worden aangeboden. In deze gastlessen komen meerdere onderwerpen aan bod, zoals het leven op de plantages, handelsposten en slavenregisters. Regelmatig wordt de link gelegd met het heden, zoals Zwarte Piet en moderne vormen van slavernij. De gastlessen zijn zowel geschikt voor po als vo. Aanbieders zijn bijvoorbeeld Stichting Stil Verleden, Educatie Studio (Aspha Bijnaar), NiNsee en The Black Archives. Deze organisaties richten zich met name op het slavernijverleden in de West.

Musea en archieven

Amsterdam kent een rijk aanbod aan musea waarvan een deel ook informatie over het slavernijverleden toont. Het Tropenmuseum heeft een 'vaste' tentoonstelling over slavernij. De aandacht gaat hierin uit naar het slavernijverleden in de West. Dit museum biedt verder rondleidingen, workshops en aanvullend materiaal rond dit onderwerp. Het museum heeft een handleiding gepresenteerd over taalgebruik in musea ('tot slaaf gemaakt' gebruiken in plaats van 'slaaf').

Bij de meeste musea staat de aandacht voor het slavernijverleden niet op zichzelf, maar is het onderdeel van (permanente) tentoonstellingen, bijvoorbeeld over de koloniale geschiedenis. Periodiek zijn er tijdelijke tentoonstellingen die volledig aan slavernij zijn gewijd. Voorbeelden zijn de tentoonstelling De Zwarte Bladzijde (in 2013 in het Scheepvaartmuseum) en de tentoonstelling Slavernij die het Rijksmuseum in 2020 presenteert, over slavernij in de Nederlandse koloniale periode.¹⁵ Deze komende expositie in het Rijksmuseum zal ook aandacht besteden aan het slavernijverleden in de Oost.

¹⁴ Het gaat om een indicatie, niet elk IP-adres is even nauwkeurig te lokaliseren.

¹⁵ <https://www.rijksmuseum.nl/nl/slavernij>

Binnen de musea waarmee we contact hebben gehad, is de indruk dat Amsterdamse scholen met het onderwerp bezig zijn, al leidt dat volgens de geïnterviewden niet altijd tot een bezoek aan het museum. Het thema slavernij is ook geen onderwerp waarvoor veel scholen specifiek naar het museum komen. Het Tropenmuseum vormt een uitzondering.

Het zijn vooral vo-scholen die de musea bezoeken. Als ze specifiek voor de tentoonstelling over het slavernij komen, zijn het meestal scholen uit de grote steden met een divers samengestelde leerlingenpopulatie. Als mogelijke verklaring noemt één van de geïnterviewden:

Binnen de groepen op witte scholen ligt het misschien wat ingewikkelder om over het slavernijverleden te praten. Diversiteit is makkelijker te bespreken in klassen waar diversiteit gewoon is.

Respondenten van de musea merken daarnaast op dat:

De scholen die komen zijn de scholen die al geïnteresseerd zijn. De vraag is hoe je de scholen bereikt die minder interesse hebben voor het onderwerp.

Het Stadsarchief heeft in 2013 (naar aanleiding van de afschaffing van de slavernij in 1863) gekeken welke informatie er over slavernij in het archief beschikbaar is. In 2018 heeft het archief het thema slavernij toegevoegd aan de website geschiedenislokaal.¹⁶ Op deze website presenteert het archief online-bronnen om de archieven wat toegankelijker te maken voor scholen. De website is vooral geschikt voor het voortgezet onderwijs. De website kan ook gebruikt worden als voorbereiding op een bezoek aan het archief. Op de locatie kunnen leerlingen een rondleiding krijgen en de originele bronnen zien.

Docentendagen

Om tegemoet te komen aan vragen en knelpunten van leraren bij het behandelen van het slavernijverleden in de klas, worden er met enige regelmaat docentendagen georganiseerd. Tijdens deze dagen kunnen leraren met elkaar en met experts over het slavernijverleden in gesprek. In 2018 hebben het NiN-see, Tropenmuseum en Amsterdam Museum twee keer een gratis studiemiddag voor leraren uit het voortgezet onderwijs over het slavernijverleden georganiseerd (in februari en november). Op 10 januari 2019 organiseerde het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) een bijeenkomst over beladen onderwerpen in de klas, waarbij onder meer aandacht was voor het slavernijverleden in de Oost. Ook deze dag was gratis toegankelijk voor leraren.

2.5 Slavernij in de West en in de Oost: een verschil in momentum?

In de raadsvergadering van 31 oktober 2018 is de opzet van het onderzoek besproken met de raad. Tijdens de vergadering is verzocht om de focus van het onderzoek te verbreden en ook het slavernijverleden in de Oost (Azië, Nederlands-Indië) in het onderzoek mee te nemen. Hoewel we in de eerste stappen van ons onderzoek niet bewust gekoerst hebben op de trans-Atlantische slavenhandel en de slavernij in de West, ontvingen we daarover tijdens de gesprekken met experts meer informatie dan over de slavernij in de Oost. De trans-Atlantische slavenhandel en het slavernijverleden in de westelijke koloniën (Suriname, Antillen) leefden meer dan het slavernijverleden in de Oost. Daarvoor zijn verschillende redenen:

- Wat Nederlandse leerlingen moeten kennen en kunnen is vastgelegd in kerndoelen. Voor zowel basisonderwijs als de onderbouw van het voortgezet onderwijs wordt in een van de kerndoelen verwezen naar de Canon van Nederland: “De vensters van de Canon van Nederland dienen als inspiratiebron voor de behandeling van de tijdvakken.” In het venster *Slavernij. Mensenhandel en gedwongen arbeid* staat een beknopte beschrijving van de trans-Atlantische slavenhandel, de rol van de West-Indische Compagnie (WIC) hierin, de omstandigheden op de plantage, het verzet door slaven en de afschaffing van de slavenhandel en de slavernij. Hoewel er in andere vensters wel gesproken wordt van geweld (VOC) en uitbuiting en wreedheden (*Max Havelaar*) blijft de slavernij in de Oost onbesproken. Als gevolg hiervan wordt ook in de lesmethoden minder vaak aandacht besteed aan het slavernijverleden in de Oost. Meer dan de trans-Atlantische slavenhandel en de slavernij in de West ligt het daarom bij de slavernij in de Oost aan de leraar of het onderwerp besproken wordt in de klas.

¹⁶ <https://www.geschiedenislokaalamsterdam.nl/>

- Buiten de geschiedenisles kan het slavernijverleden op verschillende manieren in het onderwijs ter sprake komen. Een spraakmakend voorbeeld hiervan is de Zwarte Piet-discussie waarin vaak een relatie wordt gelegd met de slavernij in de West. De slavernij in de Oost kent niet zo'n krachtige en actuele katalysator.
- In algemene zin is de indruk dat de slavernij in de Oost minder aandacht krijgt dan de slavernij in de West: "Dat ons land ook een meerdere eeuwen omspannend slavernijverleden heeft in het vroegere Nederlands-Indië, dáár wordt tot op heden volledig aan voorbijgegaan. Dit deel van het Nederlandse slavernijverleden ontbreekt geheel in ons collectieve geheugen, in onze nationale geschiedenis, in ons onderwijs en bij onze nationale herdenking." (Baay, 2017).

Een aanwijzing voor dat laatste levert ook het onderzoek onder vierhonderd geschiedenisstudenten (bachelor) door Van der Stelt (2016). De studenten associëren het slavernijverleden vooral met de trans-Atlantische slavenhandel. Opvallend is verder dat de studenten niet altijd op de hoogte zijn van het aandeel van Nederland in de slavenhandel (westelijk en oostelijk) en dat relatief veel studenten 'basiskennis' over het slavernijverleden missen (Van der Stelt, 2016). Dat het slavernijverleden als onderwerp de studenten niet vreemd is (zie ook Wilschut, 2017), zegt niet veel over wat de studenten er inhoudelijk van weten.

Aandacht voor slavernijverleden in de klas

3

3 Aandacht voor slavernijverleden in de klas

3.1 Benadering van Amsterdamse scholen en respons op de vragenlijst

Na de gesprekken met experts hebben we een vragenlijst opgesteld voor leraren van Amsterdamse scholen voor basis-, speciaal basis- en voortgezet onderwijs, met als doel inzicht te krijgen in de aandacht voor het slavernijverleden in het Amsterdamse onderwijs. Voordat de vragenlijst is uitgezet onder de scholen is deze besproken met de leden van de klankbordgroep. De vragenlijst is vervolgens in januari 2019 als internetenquête uitgezet onder alle Amsterdamse scholen in het basis- en voortgezet onderwijs, met de vraag om die door te sturen naar groepsleerkrachten in de bovenbouw (in het basis- en voortgezet onderwijs) of de sectieleiders van de vakken geschiedenis, maatschappijleer of mens en maatschappij (in het voortgezet).

In totaal hebben 103 leraren de vragenlijst ingevuld. Bij elkaar vertegenwoordigen deze respondenten 81 scholen (56 po en 25 vo). Dat komt neer op een respons op schoolniveau van respectievelijk 26 en 35 procent: een goede respons bij vrijwillige deelname en een getrapte benadering. De responsanalyse geeft geen aanwijzingen voor grote afwijkingen op relevante achtergrondkenmerken ten opzichte van de totale groep scholen in Amsterdam: de deelnemende scholen vormen een goede afspiegeling. Desondanks moeten we twee kanttekeningen maken bij de representativiteit:

1. Gezien de verhouding tussen de respons en de relatief kleine populatie moeten we rekening houden met relatief grote foutmarges.
2. Verder wordt uit andere onderdelen van het onderzoek duidelijk dat de aandacht voor het slavernijverleden aan leraren gebonden kan zijn. We kunnen niet geheel uitsluiten dat leraren die zich aangesproken voelen tot het onderwerp vaker de vragenlijst hebben ingevuld.

De hierna volgende enquêteresultaten moeten dan ook gezien worden als indicatief voor de aandacht die in het Amsterdamse onderwijs aan het slavernijverleden wordt besteed.¹⁷

In dit hoofdstuk doen we verslag van de analyse van de resultaten van de enquête en bespreken we de wijze waarop de aandacht voor het slavernijverleden vorm krijgt in de lessen. We baseren ons daarbij vooral op de informatie van de (83) responderende leraren die aangaven dat zij op enigerlei wijze aandacht besteden aan het slavernijverleden. Van de twintig overige responderende leraren hebben we informatie over waarom ze geen aandacht geven aan het maatschappijverleden. Die belemmeringen bespreken we aan het eind van dit hoofdstuk.

In een groepsgebesprek in maart (stap 4 van het onderzoek, zie bijlage 1) hebben we de belangrijkste bevindingen uit de vragenlijst doorgenomen met vijf leraren. Over het algemeen herkenden de deelnemers zich in de resultaten. De verdere nuanceringen en aanvullingen die zij gaven, presenteren we bij de bevindingen waarop deze betrekking hebben.

De resultaten zijn eveneens getoetst tijdens een slotbijeenkomst met de klankbordgroep. Ook daar vonden de deelnemers de bevindingen voor een groot deel herkenbaar.

3.2 Aandacht voor het slavernijverleden op Amsterdamse scholen

Van leraren van 81 Amsterdamse scholen weten we of de leraar die de vragenlijst heeft ingevuld aandacht besteedt aan het slavernijverleden in de klas of in het vak dat hij of zij geeft:

- Van de 56 Amsterdamse **basisscholen** (inclusief sbo) waarvan we beschikken over een ingevulde vragenlijst besteedt meer dan negentig procent in de klas aandacht aan het slavernijverleden. Dat kan docent- of bouwgebonden zijn, we weten het immers niet van alle leraren (van de bovenbouw) van de school, maar alleen van de personen die de vragenlijsten hebben ingevuld. Van zes basisscholen weten we dat (één of meer) bovenbouwleerkrachten niets met het onderwerp doet.
- De leraren uit het **voortgezet onderwijs** vertegenwoordigen bij elkaar 25 verschillende scholen. Van 23 van deze scholen weten we zeker dat er aandacht aan het onderwerp wordt besteed. Dat gebeurt met name binnen het vak geschiedenis. Van drie scholen weten we dat de geschiedenisdocent wel aandacht aan het onderwerp besteedt en zijn of haar collega van maatschappijleer bijvoorbeeld niet.

¹⁷ Uitgebreide informatie over de aanpak en de respons vindt u in bijlage 1.

Bij een van de twee scholen waarvan we niet zeker weten of ze aandacht besteden aan het slavernijverleden is opvallend genoeg de vragenlijst ingevuld door een leraar die onder meer het vak geschiedenis geeft.

Hieruit leiden we af dat er op een meerderheid van de Amsterdamse basisscholen en scholen voor voortgezet onderwijs die aan het onderzoek hebben meegewerkt aandacht is voor dit onderwerp. Dit geldt dus voor zowel het basisonderwijs als voor het voortgezet onderwijs. We hebben ook een analyse gemaakt naar stadsdelen. Daaruit blijkt dat in de respons uit het basisonderwijs de stadsdelen Nieuw-West, West, Noord, Zuid en Zuidoost redelijk goed zijn vertegenwoordigd. De deelnemende basisscholen in deze stadsdelen besteden op een enkele uitzondering na ook aandacht aan het slavernijverleden. De respons uit de stadsdelen Centrum en Oost is wat minder sterk. Wanneer we kijken naar de mate waarin de basisscholen in deze stadsdelen aandacht besteden aan het slavernijverleden is dat beeld wat diffuser, al besteden ook in deze stadsdelen de meeste deelnemende basisscholen aandacht aan het slavernijverleden.

Tijdens het groepsgesprek met leraren stellen de twee leraren uit het basisonderwijs dat op hun eigen school aandacht besteed wordt aan het slavernijverleden. Bij de ene school is dat niet schoolbreed, maar beperkt de aandacht zich tot de hoogste groepen. Bij de tweede school is het afhankelijk van de tijdvakken waarvoor wordt gekozen en eventuele actualiteiten waarover in de klas gesproken wordt. De aandacht voor het slavernijverleden is op deze school dus niet structureel.

De drie leraren uit het voortgezet onderwijs menen dat de aandacht voor het slavernijverleden op school in belangrijke mate afhankelijk is van de belangstelling van de leraar voor het onderwerp.

3.3 Activiteiten en bronnen

Activiteiten

Ongeveer twee derde van de responderende leraren van de basisscholen die aandacht besteden aan het slavernijverleden doet dat in de reguliere lessen. Als in het voortgezet onderwijs aandacht wordt besteed aan het thema dan is dat in elk geval tijdens de reguliere les. Andere activiteiten waarin het thema bijvoorbeeld aan bod kan komen zijn projecten, vieringen en excursies. In het basisonderwijs is de aandacht voor het onderwerp afhankelijker van activiteiten buiten de reguliere lessen dan in het voortgezet onderwijs.

Tabel 3.1 Momenten waarop aandacht besteed wordt aan het slavernijverleden

	Basisonderwijs (n=60)	Voortgezet onderwijs (n=22)
Binnen de reguliere les	63%	100%
Binnen projecten	35%	55%
Tijdens vieringen of herdenkingen (bijvoorbeeld Ketikoti)	55%	32%
Tijdens een excursie	22%	27%
Tijdens een gastles	20%	14%
Tijdens een workshop	7%	5%
Tijdens een andere activiteit*	13%	0%

* Onder andere activiteiten noemen de basisschoolleraren vooral de bespreking van actualiteiten, bijvoorbeeld naar aanleiding van de Zwarte Pietendiscussie of naar aanleiding van een reis of een theaterbezoek.

Tijdens het groepsgesprek noemen de vijf docenten dit beeld in grote lijnen herkenbaar. Het slavernijverleden is ook een onderwerp dat naar aanleiding van actualiteiten besproken kan worden in de klas. Docenten kunnen er bewust voor kiezen om dergelijke momenten aan te grijpen om het onderwerp aan de orde te stellen. De docenten hebben de indruk dat de mate van aandacht voor Ketikoti mede afhankelijk is van de leerlingenpopulatie.

Bronnen

De meest gebruikte en belangrijkste bronnen die leraren in het basisonderwijs gebruiken om in de klas aandacht te besteden aan het slavernijverleden zijn School TV, de lesmethode die de school voor het vak gebruikt en internet. In het voortgezet onderwijs noemen leraren de lesmethode die de school

gebruikt voor het vak (doorgaans is dat geschiedenis), School TV, documentaires en/of films en internet. Verder valt op dat de helft van de leraren uit het voortgezet onderwijs zelfontwikkeld materiaal noemt.

Tabel 3.2 Bronnen die leraren gebruiken om in de klas aandacht te besteden aan het slavernijverleden

	Basisonderwijs (n=61)	Voortgezet onderwijs (n=22)
De lesmethode die onze school voor mijn vak gebruikt	52%	77%
School TV	70%	68%
Internet	54%	59%
Documentaires en/of films	26%	64%
Zelf ontwikkeld materiaal	16%	50%
Museumbezoek	30%	32%
Aanvullende literatuur	13%	32%
Gastlessen	23%	18%
Excursies	10%	23%
Andere bronnen	10%	9%

Lesmethode en aanvullende literatuur

De deelnemers in het basisonderwijs maken bijvoorbeeld gebruik van de methoden Wijzer!, Brandaan, Argus Clou, Bij de Tijd, Blink of Entoen.nu. In het voortgezet onderwijs zijn het met name de geschiedemethoden Geschiedeniswerkplaats, Feniks en Memo die door leraren worden genoemd. Voorbeelden van andere literatuur zijn Quaco (het stripboek door Eric van de Heuvel en Ineke Mok), Wij slaven van Suriname, Multatuli, Cultural Diversity and Education (Banks, J.A., 2006) en niet nader gespecificeerde informatieve boeken. Alleen de eerste titel is meermaals genoemd door leraren.

In het voortgezet onderwijs speelt de lesmethode een belangrijke rol als bron over het slavernijverleden. De deelnemers aan het groepsgesprek zijn echter kritisch over wat de lesmethode te bieden heeft over dit onderwerp. Het materiaal is, volgens hen, eenzijdig, vanuit een westers perspectief beschreven, en wordt versnipperd behandeld. De lesmethode is op zichzelf niet toereikend om het onderwerp 'goed' te behandelen.

Websites

Uit onze deskresearch kwamen een aantal websites naar voren waarvan leraren gebruik kunnen maken als ze op zoek zijn naar materiaal over het slavernijverleden (Bijlage 3 geeft daarvan een overzicht). We hebben deze lijst voorgelegd aan de leraren en gevraagd van welke websites zij gebruikmaken. De drie websites die het meest genoemd worden door de leraren uit het basisonderwijs zien we ook terug, in een wat andere frequentie, bij de websites die door veel leraren uit het voortgezet onderwijs worden gebruikt. Over het geheel genomen wordt de website van School TV het meest genoemd. De website van de Canon is vooral binnen het basisonderwijs in trek.

Tabel 3.3 Meest gebruikte websites als informatiebron over het slavernijverleden

Top 3 Basisonderwijs (inclusief sbo)	Percentage (n=31)
School TV (https://deslavernij.ntr.nl/)	65%
Canon van Nederland (https://www.entoen.nu/nl/)	61%
Slavernij en jij (https://www.slavernijenij.nl/)	32%
Top 3 Voortgezet onderwijs	Percentage (n=12)
School TV (https://deslavernij.ntr.nl/)	50%
Amsterdam en slavernij (http://www.amsterdam-slavernij.nl/)	33%
Canon van Nederland (https://www.entoen.nu/nl/)	33%
Slavernij en jij (https://www.slavernijenij.nl/)	33%

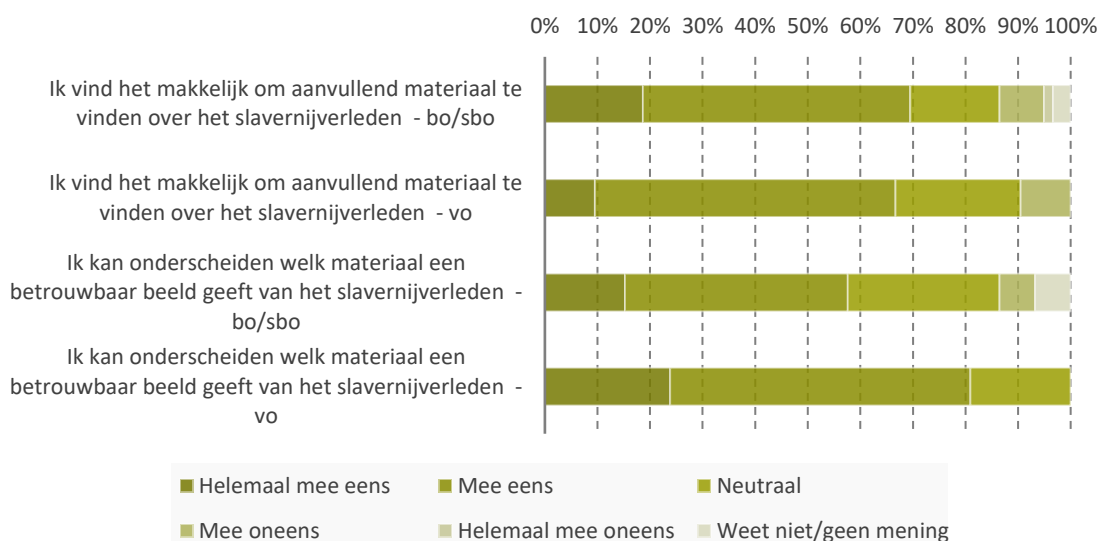
Een van de websites gaat specifiek in op de geschiedenis van slavernij in Azië onder de VOC.¹⁸ Deze website behoort niet tot de meest genoemde websites die leraren benutten, maar is wel door verschillende leraren aangekruist als een van de bronnen.

De vindbaarheid van materiaal over het slavernijverleden

Twee derde van de respondenten (basisonderwijs en voortgezet onderwijs) vindt het makkelijk om aanvullend materiaal over het slavernijverleden te vinden. Dat sluit aan bij de hiervoor gepresenteerde bevindingen: deze leraren kennen en gebruiken doorgaans meerdere bronnen als ze het slavernijverleden behandelen in de klas. Een relatief klein deel van de leraren (over het geheel gezien tien procent) vindt het moeilijk om aan aanvullend materiaal te komen.

De leraren waarmee we dit in het groeps gesprek bespraken zijn het in grote lijnen eens met deze stelling: er is best veel materiaal over het slavernijverleden te vinden, zeker op internet. Wel kost het tijd om het materiaal geschikt te maken om het in de klas te gebruiken en leraren hebben daarvoor niet altijd voldoende tijd. Binnen het voortgezet onderwijs is er niet altijd (voldoende) budget beschikbaar voor gastlessen of een bezoek aan een tentoonstelling of theatervoorstelling. De indruk is dat er binnen het basisonderwijs op dat terrein meer mogelijk is dan binnen het voortgezet onderwijs.

Figuur 3.1 Vindbaarheid van aanvullend materiaal en onderscheidend vermogen (bo/sbo n=59, vo n=21)

In het basisonderwijs menen drie van de vijf leraren die de vragenlijst hebben ingevuld dat ze kunnen onderscheiden of het materiaal een betrouwbaar beeld geeft van het slavernijverleden. In het voortgezet onderwijs geldt dat voor vier van de vijf leraren.

Voorbeelden van inspirerende scholen, materialen of organisaties

Een kwart van de leraren uit het basisonderwijs die aandacht besteden aan het slavernijverleden kent voorbeelden van scholen, materialen of organisaties die hen inspireren bij het vormgeven van de lessen over het slavernijverleden. Ze noemen hierbij Untold, Slavernij en jij, gastlessen van Aspha Bijnaar, The Black Archives, de kinderherdenking (in samenwerking met NiNsee), diverse musea (Slavernijmuseum, Tropenmuseum, Rijksmuseum en Amsterdam Museum) en een niet gespecificeerde toneelvoorstelling.

In het voortgezet onderwijs geeft veertig procent van de leraren een of meer voorbeelden van wat hen inspireert: The Black Archives, the Black Heritage Tour, (de tentoonstelling in) het Tropenmuseum,

¹⁸ Het gaat om de website die is te vinden onder <https://socialhistory.org/nl/educatie/slavernij>.

diverse webistes (NiNsee, Nederland wordt beter, Ancestors unknown, Afrispectives, Mapping Slavery)¹⁹ en het stripverhaal Quaco.

Zaken die leraren missen als ze lessen over het slavernijverleden voorbereiden

Leraren uit het basisonderwijs missen informatie over de gevolgen van het slavernijverleden voor onze huidige tijd. Verschillende leraren merken op dat ze het materiaal te eenzijdig vinden (ze missen andere perspectieven) en dat er te weinig materiaal is dat ze direct kunnen benutten in hun groep.

Leraren uit het voortgezet onderwijs zoeken onder meer lesmateriaal over een bredere context, beeldmateriaal, bruikbare werkvormen, goede workshops en gastsprekers. Een van de leraren wijst op de beperkte tijd die er is om aandacht aan dit thema te besteden. Een ander pleit voor lesmateriaal waarin 'een weloverwogen en objectief oordeel wordt geveld over het slavernijverleden', deze leraar is van mening dat de huidige kijk het begrijpen van het slavernijverleden lastiger maakt.

3.4 Aspecten waaraan leraren aandacht besteden

Om een beter beeld te krijgen van wat leraren behandelen tijdens hun lessen over het slavernijverleden hebben we hun een aantal inhoudelijke aspecten voorgelegd. Naast aspecten die zich specifiek richten op de trans-Atlantische slavenhandel en de slavernij in de West zijn er enkele aspecten voorgelegd die over de slavernij in de Oost gaan.

De eerste indruk is dat de leraren in het basisonderwijs zich met name richten op het leven op de plantages en de afschaffing van de slavernij, en op de rol van de WIC en VOC. Leraren uit het voortgezet onderwijs lijken aan te sluiten op het geschiedeniscurriculum (trans-Atlantische slavenhandel, leven op de plantages, afschaffing van de slavenhandel en van de slavernij).

Tabel 3.4 Aspecten van het slavernijverleden die leraren in de klas behandelen²⁰

	Basisonderwijs (n=58)	Voortgezet onderwijs (n=21)
Trans-Atlantische slavenhandel	45%	90%
De rol van de WIC (West-Indische Compagnie) in de slavenhandel	64%	86%
Het leven op de plantages	76%	52%
Het verzet tegen slavernij	38%	57%
Slavernij in de Oost (voormalig Ned. Indië, Ceylon)	19%	29%
De rol van de VOC (Verenigde Oost-Indische Compagnie) in de slavenhandel	72%	48%
Overeenkomsten en verschillen tussen de slavernij in het Westen (Suriname, Antillen) en het Oosten (voormalig Nederlands-Indië)	12%	10%
Afschaffing van de slavenhandel	40%	71%
Afschaffing van de slavernij	84%	81%
Gevolgen van het slavernijverleden voor onze tijd	48%	62%

Als we de drie aspecten van het slavernijverleden in Oost²¹ nader bekijken dan zien we dat deze aspecten slechts bij uitzondering alle drie behandeld worden door leraren. Uit de vragenlijst blijkt dat maar twee van de eenentwintig leraren uit het voortgezet onderwijs dat doen.

Om beter te kunnen inschatten waar de prioriteiten liggen, hebben we vervolgens gevraagd welke drie aspecten ze het belangrijkste vinden om te behandelen in de klas. In het basisonderwijs is dat de

¹⁹Respectievelijk <https://www.ninsee.nl/>, <https://www.nederlandwordtbeter.nl/>, <http://www.ancestors-unknown.org/>, <http://www.afriperspectives.com/>, <https://mappingslavery.nl>. Een deel van de experts die wij hebben gesproken (zij bijlage 2) is betrokken bij deze organisaties.

²⁰ De lijst van aspecten is in overleg met de geïnterviewde experts samengesteld.

²¹ Het zijn de aspecten 'Slavernij in de Oost (voormalig Ned. Indië, Ceylon)', 'De rol van de VOC (Verenigde Oost-Indische Compagnie) in de slavenhandel' en 'Overeenkomsten en verschillen tussen de slavernij in het Westen (Suriname, Antillen) en het Oosten (voormalig Nederlands Indië)'.

afschaffing van de slavernij. Dat past bij de aandacht voor vieringen of herdenkingen in het basisonderwijs (zie tabel 3.1). De rol van het VOC scoort, net als in de vorige tabel, opvallend hoog. We vermoeden dat leraren dit breder opvatten dan de betrokkenheid van de VOC bij de slavenhandel. In het voortgezet onderwijs ligt het accent op de aspecten die samen de kern vormen van het geschiedeniscurriculum.

Tabel 3.5 Belangrijkste aspecten van het slavernijverleden om in de klas te behandelen

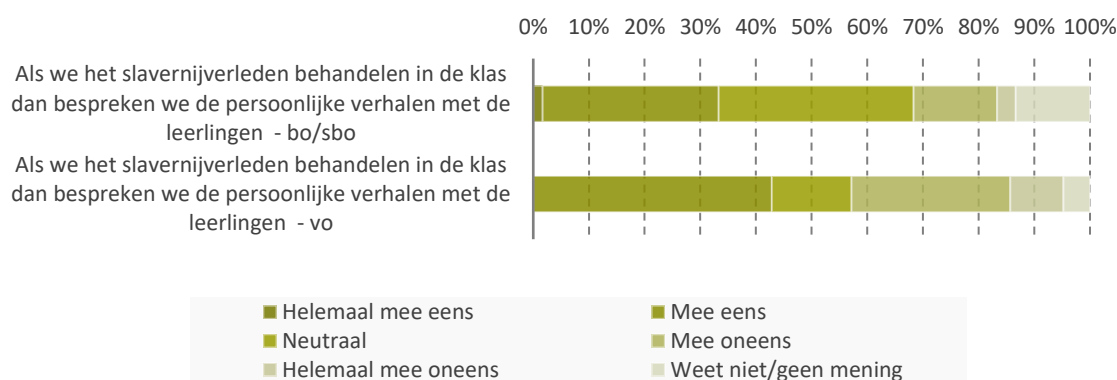
Top 3 Basisonderwijs (inclusief sbo)	Percentage (n=58)
Afschaffing van de slavernij	59%
Het leven op de plantages	45%
De rol van de VOC (Verenigde Oost-Indische Compagnie) in de slavenhandel	40%
Top 3 Voortgezet onderwijs	Percentage (n=21)
Trans-Atlantische slavenhandel	67%
Afschaffing van de slavernij	57%
De rol van de WIC (West-Indische Compagnie) in de slavenhandel	48%

In het groepsgesprek beamen de leraren dat de aandacht voornamelijk uitgaat naar het slavernijverleden in Suriname en de Antillen. Er is weinig of geen aandacht voor de slavernij in de Oost. Enkele leraren behandelen slavernij als een breder onderwerp, vanaf de Romeinse tijd tot de huidige tijd.

Aandacht voor persoonlijke verhalen

Aandacht voor persoonlijke verhalen²² kan, volgens verschillende experts, een belangrijke bijdrage leveren aan genuanceerd onderwijs over het slavernijverleden, maar slechts een minderheid van de leraren bespreekt persoonlijke verhalen met de leerlingen wanneer het slavernijverleden in de klas wordt behandeld: dat geldt voor een derde van de leraren in het basisonderwijs en voor veertig procent van de leraren in het voortgezet onderwijs. Over het geheel gezien zegt een kwart van de leraren de persoonlijke verhalen niet met leerlingen te bespreken.

Figuur 3.2 Aandacht voor persoonlijke verhalen (bo/sbo n=60, vo n=21)

Keuzes en afwegingen²³

Verschillende leraren lichten de keuzes en afwegingen die ze maken bij de behandeling van aspecten van het slavernijverleden toe. In het basisonderwijs geven de leraren voorbeelden van mogelijkheden om aandacht te besteden aan het slavernijverleden, bijvoorbeeld binnen een thema (genoemd is bijvoorbeeld de Gouden Eeuw, waarin leerlingen kiezen voor slavernij als onderwerp, gesprekken in de klas rond Ketikoti, gastlessen en toneelvoorstelling). Beperkende factoren die de leraren noemen zijn tijdgebrek en het ontbreken van structurele aandacht (binnen de methode) voor het slavernijverleden.

²² Het gaat hierbij bijvoorbeeld over 'slave narratives'.

²³ Een volledig overzicht van de antwoorden vindt u in bijlage 4. Dit geldt ook voor de voorbeelden en de zaken die docenten missen.

Ook in het voortgezet onderwijs wijzen leraren op tijdgebrek. Binnen het vak geschiedenis moeten tien tijdvakken in een korte tijd worden behandeld. De mogelijkheid om dieper (en wellicht ook kritischer) op onderwerpen in te gaan is beperkt. Leraren merken verder op dat het slavernijverleden (in de West) in het curriculum staat en in de methodes wordt behandeld, al is het vaak summier.

Kwantitatieve verschillen tussen basisonderwijs en voortgezet onderwijs?

De geïnterviewde experts, leden van de klankbordgroep en deelnemers aan de groepsgesprekken wezen ons erop dat de aandacht voor het slavernijverleden sterk afhankelijk is van de docent. De leraar bepaalt in belangrijke mate hoe het onderwerp gebracht wordt en hoeveel aandacht het krijgt. De vraag daarbij is bijvoorbeeld of de leraar gebruikmaakt van aanvullende bronnen (gezien de summiere informatie die de methode vaak geeft). Het aantal activiteiten waarin het slavernijverleden op school behandeld wordt is in het voortgezet onderwijs groter dan in het basisonderwijs. Ook gebruiken de leraren uit het voortgezet onderwijs meer bronnen en behandelen ze meer aspecten van het slavernijverleden in hun lessen dan hun collega's uit het basisonderwijs. In het basisonderwijs wordt er, volgens de opgave van de leraren, wel meer tijd aan het onderwerp besteed dan in het voortgezet onderwijs.

Tabel 3.6 **Overzicht basisonderwijs en voortgezet onderwijs**

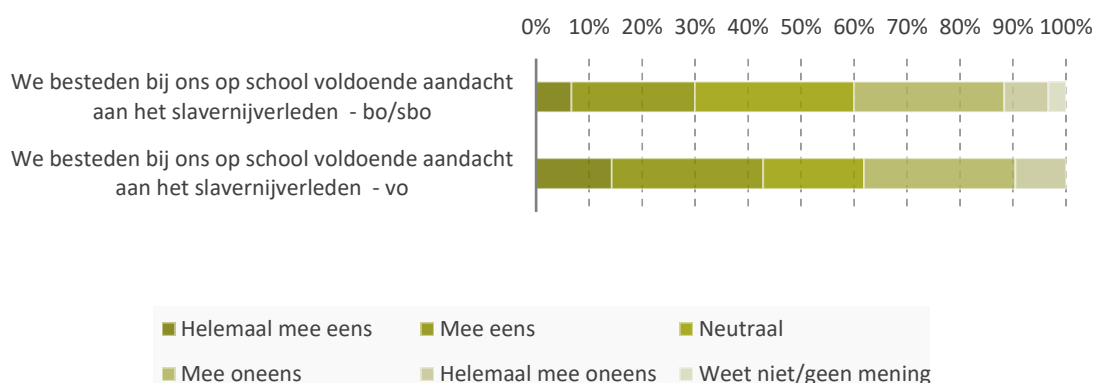
	Gemiddeld aantal genoemde activiteiten	Gemiddeld aantal gebruikte bronnen	Gemiddeld aantal behandelde aspecten	Gemiddeld aantal uren per jaar
Basisonderwijs (incl. sbo)	2,1	3,0	4,7	6,4
Voortgezet onderwijs	2,3	4,3	5,6	4,3

3.5 Belemmeringen die leraren ondervinden

Voldoende aandacht?

Vinden deze leraren die in enigerlei mate aandacht besteden aan het slavernijverleden nu ook dat er op hun school voldoende aandacht voor het onderwerp is? Bij de desbetreffende stelling uit de enquête lopen de meningen uiteen. Dertig procent van de deelnemende leraren uit het basisonderwijs vindt dat er op hun school voldoende aandacht wordt besteed aan het onderwerp. Onder leraren in het voortgezet onderwijs ligt dat percentage op veertig procent. Alles overziend vindt bijna veertig procent van de leraren binnen beide sectoren dat er op school niet voldoende aandacht is voor het slavernijverleden. Een relatief groot deel van de leraren is het dus niet eens met deze stelling, ze vinden de aandacht die er op hun school aan het slavernijverleden wordt besteed niet voldoende.

Figuur 3.3 **Aandacht voor het slavernijverleden is wel of niet voldoende (bo/sbo n=60, vo n=21)**

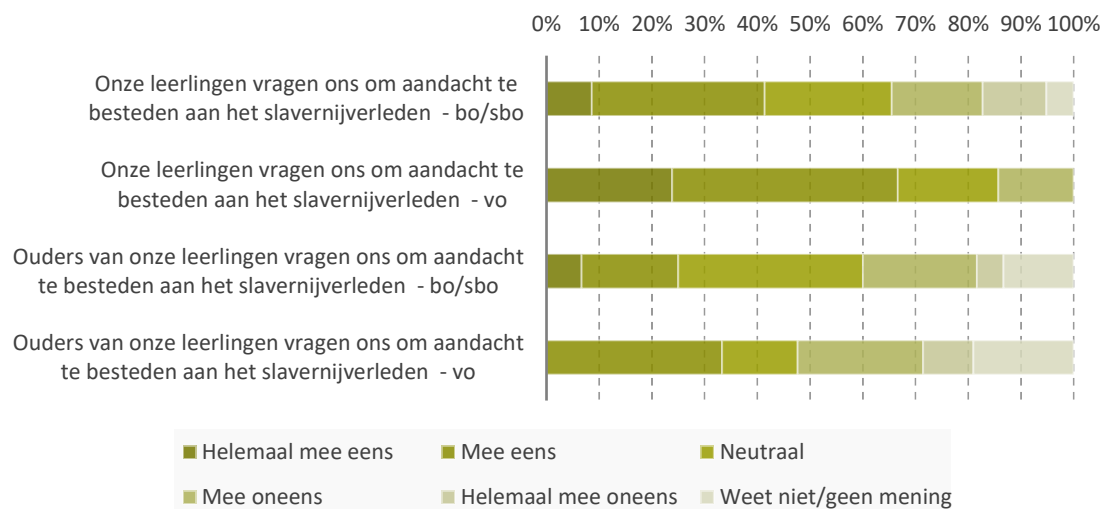

In het groepsgesprek onderschrijven de leraren deze stelling niet of maar ten dele. De aandacht voor het slavernijverleden is summier en beperkt zich soms tot enkele groepen. Het is weinig diepgaand en de rol van Nederland in dit deel van onze geschiedenis komt niet altijd duidelijk naar voren. Het leidt volgens de deelnemers aan het groepsgesprek niet per se tot een beter inzicht in de gevolgen die dit verleden heeft voor de huidige verhoudingen in ons land.

De vraag vanuit leerlingen en ouders

Het curriculum en de eindtermen zijn een belangrijke achtergrond voor de aandacht voor het slavernijverleden. In paragraaf 2.2. hebben we al beschreven waar en hoe het slavernijverleden een plaats heeft gekregen in het curriculum. In de enquête hebben we de leraren via twee stellingen gevraagd in hoeverre de aandacht op hun school (ook) voortkomt uit een vraag van leerlingen of ouders. Dat geldt in sterkere mate voor het voortgezet onderwijs, waarin twee derde van de leraren het eens is met de stelling dat leerlingen vragen om er aandacht aan te besteden. In het basisonderwijs is dat veertig procent. Ouders van leerlingen vragen er minder vaak om. In het voortgezet onderwijs vragen ouders volgens een derde van leraren om aandacht voor dit onderwerp, in het basisonderwijs volgens een kwart van de leraren. Wij kunnen op basis van dit onderzoek niet zeggen in hoeverre het hier gaat om een door leraren gepercipieerde vraag of een daadwerkelijk geuite vraag van ouders.

Figuur 3.4 Invloed van leerlingen en ouders bij de keuze om aandacht te besteden aan het slavernijverleden (bo/sbo n=58 (stelling leerlingen) en n=60 (stelling ouders), vo n=21)

Belemmeringen

In de verschillende stappen van het onderzoek hebben we getracht te achterhalen wat mogelijke belemmeringen zijn om aandacht te besteden aan het onderwerp.

Tijdens de interviews met vertegenwoordigers van de lerarenopleidingen en experts horen we dat er volgens hen weinig sprake is van handelingsverlegenheid als het gaat om de bespreking van het slavernijverleden in de klas. Bij gebrek aan aandacht voor het slavernijverleden spelen, volgens hen, met name tijdgebrek, gebrek aan urgentie en een gebrek aan kennis een beperkende rol.

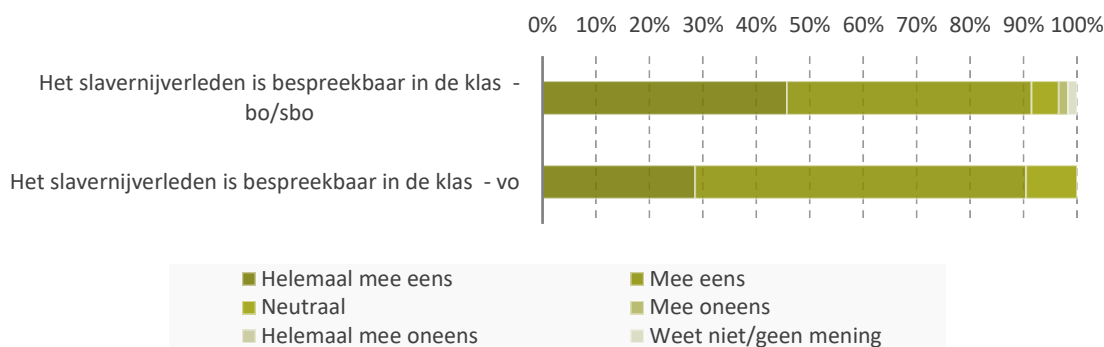
Volgens deze geïnterviewde experts is het belangrijk dat leraren om les te geven over het slavernijverleden ten minste beschikken over:

- basiskennis over slavernijverleden;
- inzicht in de verschillende perspectieven;
- vaardigheden om zwart-witdenken te doorbreken om er op een genuanceerde manier les over te kunnen geven;
- vaardigheden om een koppeling van het slavernijverleden naar het heden te kunnen leggen.

In de enquête zijn geen vragen gesteld over de kennis en vaardigheden van de leraren.

In de enquête hebben we wel gevraagd naar de bespreekbaarheid van het onderwerp. Van de leraren (basisonderwijs en voortgezet onderwijs) die er in enige mate aandacht aan besteden, meent negentig procent dat het slavernijverleden bespreekbaar is in de klas. Van de tachtig leraren die deze vraag hebben beantwoord is één leraar het niet eens met deze stelling.

Figuur 3.5 Bespreekbaarheid van het slavernijverleden in de klas (bo/sbo n=59, vo n=21)

Ook de leraren uit het groepsgesprek onderschrijven deze stelling. Ze merken daarbij op dat het wellicht aan de leraar ligt hoe makkelijk het onderwerp kan worden besproken in de klas, waarbij een leraar die er wel moeite mee heeft dat vermoedelijk ook wel bij de bespreking van andere onderwerpen zal ervaren.

De leraren die wel in enigerlei mate aandacht besteden aan het slavernijverleden, maar vinden dat er op school onvoldoende aandacht voor is, geven daarvoor tijdgebrek en de (onvoldoende) kwaliteit van de informatie in de methode als reden.

Tabel 3.7 Belangrijkste reden waarom school volgens leraar niet voldoende aandacht besteedt aan het slavernijverleden

	bo (n=21)	vo (n=8)
Ik heb te weinig tijd om voldoende aandacht te besteden aan het slavernijverleden	7	3
De informatie over het slavernijverleden in de methode is kwalitatief onvoldoende	6	2
De informatie over het slavernijverleden in de methode is eenzijdig	3	0
Aanvullende bronnen over het slavernijverleden zijn kwalitatief onvoldoende	1	0
Andere reden	5	3

De leraren konden bij deze vraag maar één antwoord kiezen en noemen onder 'Anders' een combinatie van factoren. Twee voorbeelden:

De methode behandelt het als klein hoofdstuk, de gevolgen in de huidige tijd krijgen te weinig aandacht. Ik vind het moeilijk in te schatten wat een goede/verantwoorde manier is om dit inzichtelijk te maken voor kinderen.

Wij gaan uit van tijdvakken. Hoewel het onderwerp niet gemeden wordt, is het geen vast onderdeel van het curriculum. Het kan dus voorkomen, dat een jaargroep er niet of nauwelijks iets over aangeboden heeft gekregen.

Leraren die geen aandacht besteden aan het slavernijverleden

Verschillende leraren meldden in de vragenlijst dat zij in hun groep (basisonderwijs) of in hun vakgebied (voortgezet onderwijs) geen aandacht besteden aan het slavernijverleden. De belangrijkste redenen die zij daarvoor aangeven zijn eveneens dat ze de informatie over het slavernijverleden onvoldoende of te eenzijdig vinden of dat ze te weinig tijd hebben om er aandacht aan te besteden. Enkele van deze leraren geven aan onvoldoende van het slavernijverleden te weten om het op een goede manier in de klas te kunnen bespreken.

Tabel 3.8 Belangrijkste reden waarom leraar geen aandacht besteedt aan het slavernijverleden

	bo (n=15)	vo (n=5)
De informatie over het slavernijverleden in de methode is kwalitatief onvoldoende	9	2
Ik heb te weinig tijd om voldoende aandacht te besteden aan het slavernijverleden	4	3
Het onderwerp valt buiten het vak dat ik geef	3	1
De informatie over het slavernijverleden in de methode is eenzijdig	3	1
Aanvullende bronnen over het slavernijverleden zijn kwalitatief onvoldoende	3	1
Ik weet te weinig van het slavernijverleden om het op een goede manier in de klas te bespreken	3	1
Aanvullende bronnen over het slavernijverleden zijn moeilijk te vinden	1	0
Andere reden	6	2

Onder andere redenen noemen deze respondenten onder meer dat het onderwerp niet in de methode wordt behandeld, dat de school geen methode gebruikt, dat het niet in de bovenbouw maar al eerder wordt behandeld en dat er onvoldoende aandacht is voor de rol van Nederland bij de slavenhandel (al-
len uit het basisonderwijs).

Vijf praktijkvoor- beelden

4

4 Vijf praktijkvoorbeelden

Om algemene lessen voor andere scholen op te stellen rondom het thema lesgeven over het slavernij-verleden, hebben we enkele scholen bezocht die als praktijkvoorbeelden kunnen dienen. Op basis van de antwoorden van de vragenlijst hebben we scholen benaderd die oplossingen hebben gevonden voor de belemmeringen die zij ondervonden bij het lesgeven over het onderwerp. Daarnaast hebben we experts gevraagd of zij nog voorbeelden kenden. Vier van deze scholen hebben we bezocht: drie basisscholen en één vo-school. Met één vo-school hebben we het lesaanbod over het slavernijverleden telefonisch doorgenomen.

In dit hoofdstuk beschrijven we eerst de aanpak van de school. Vervolgens bespreken we op welke manier andere scholen iets kunnen leren van de aanpak van deze scholen.

4.1 Beschrijving van de vijf voorbeelden

Basisschool in West

De leraar waarmee we spraken is persoonlijk erg geïnteresseerd in het onderwerp:

Ik had heel goede colleges op de lerarenopleiding (universitaire pabo), waar ook diversiteit en slavernijverleden behandeld werden. Dit heeft mij getriggerd iets met het onderwerp te doen.

Volgens hem is interesse van de leraar van groot belang bij het lesgeven over het slavernijverleden. Daarnaast is de visie van de school heel belangrijk. De school heeft een heel divers samengestelde leerlingenpopulatie en is al decennia met diversiteit bezig geweest. Zo bezoekt Sinterklaas de school al sinds 1982 met een begeleiding van gekleurde pieten:

Kennis van en respect voor andere culturen is binnen onze school erg belangrijk.

Het valt op dat er veel tijd aan het slavernijverleden wordt besteed, per jaar namelijk 20 tot 30 uur. Volgens de leerkracht is dat voor deze leerlingen voldoende.

Op een gegeven moment is het onderwerp wel behandeld en is het punt gemaakt over de Nederlandse bijdrage aan het slavernijverleden. Dit komt aan bij de leerlingen of niet.

De school werkt met projecten en thema's, waarbij steeds één onderwerp centraal staat. Aan het einde van groep 7 staat dit thema in het teken van slavernij. Tijdens het thema komen verschillende onderwerpen aan bod (zoals de driehoekshandel, werken op de plantages en afschaffing van slavernij). Ook komen de grachtengordel in Amsterdam (de Gouden Eeuw) en slavernij in de Oost aan bod. Ten slotte wordt er regelmatig een link gelegd met het heden, met name de Zwarte Pietendiscussie wordt hierbij besproken. De leraar maakt vooral gebruik van zelf verzameld en zelf ontwikkeld materiaal, o.a.: PowerPoints, filmpjes en een tijdlijn. Omdat de school al een aantal jaren bezig is met dit thema, groeit en verbetert dit eigen materiaal voortdurend.

Naast de informatieve onderwerpen die worden behandeld, wordt gebruikgemaakt van verschillende opdrachten en activiteiten. Leerlingen krijgen bijvoorbeeld de opdracht 'de zwarte bladzijde van de Nederlandse geschiedenis' te schrijven (op zwart papier geschreven over waarom het slavernij bekend staat als de zwarte bladzijde). Daarnaast worden verschillende kruiden geroken en behandeld. Ook wordt het nummer van Lange Frans 'Het land van' behandeld. Eén zin van dit nummer gaat over het slavernijverleden ('plunderen de wereld, noemen het de Gouden Eeuw'). Volgens de docent sluit dit nummer goed aan bij de beleavingswereld van de kinderen, waardoor de informatie beter aankomt. Daarnaast was er een gastles (Aspha Bijnaar) die inging op hedendaagse discriminatie. Volgens de leraar was het waardevol dat de leerlingen de boodschap ook van een ander hoorden, en dat er gebruik werd gemaakt van een andere invalshoek. Verder is de school naar de Ketikoti-herdenking geweest. Ten slotte worden er veel andere activiteiten georganiseerd die niet specifiek in het kader van het onderwerp staan, maar er wel zijdelings mee te maken hebben (bijvoorbeeld excursies naar het Tropenmuseum, Rijksmuseum, en een 'heilige-huisjes-tocht').

De leraar stelt dat het belangrijk is niet alleen kennis over te brengen, maar dat leerlingen zich ook vaardigheden zoals besef en reflectie eigen maken. In dit kader wil hij leerlingen zich ervan bewust maken dat veel bronnen en methoden beschreven worden vanuit een westers perspectief en stelt hij hun kritische vragen. Een kanttekening is evenwel:

Op een bepaalde manier blijft de informatie oppervlakkig, de kinderen zijn namelijk nog vrij jong en begrijpen ook niet alles.

Sbo-school in Nieuw-West

We spraken met twee groepsleerkrachten van de bovenbouw van deze school. Ze besteden tijdens de geschiedenisles aandacht aan dit onderwerp. Beide leraren voelen zich erg betrokken bij het onderwerp. Ze vinden het belangrijk dat het onderwerp besproken wordt vanwege de link met burgerschap:

Als burger moet je een idee hebben van waarom zaken zijn zoals ze zijn.

Een van de leraren heeft veel affiniteit met het vak geschiedenis. Hij heeft veel tijd en energie gestoken in het ontwikkelen van eigen materiaal. In een uitgebreide door hem zelf samengestelde PowerPoint behandelt hij de periode van de middeleeuwen tot de jaren tachtig van de vorige eeuw. Hij maakt hierbij veel gebruik van materiaal dat hij op internet gevonden heeft. Het is inmiddels een soort interactief geschiedenisboek geworden, waarin hij tal van zaken uitgebreider behandelt dan in de lesmethode, en onderlinge verbanden legt.

Een van de onderwerpen waarop hij dieper ingaat is het slavernijverleden: overzeese handel tot kolonisatie (VOC/WIC), ontstaan van de slavenhandel en plantages, driehoekshandel, Suriname en de Antillen, de slavenopstand op Curaçao, slavernij door de eeuwen heen en de afschaffing van de slavernij. Waar mogelijk wordt er doorverwezen naar beeld- en videomateriaal. De tekst van de sheets is ingesproken. Leerlingen kunnen ervoor kiezen om een voorgelezen versie van de presentatie te bekijken. Als daar aanleiding toe is, past de leraar zijn sheets aan aan de actuele stand der kennis.

Tijdens de lessen worden op verschillende momenten links gelegd naar de gevolgen voor de huidige tijd (ontstaan bevolkingsgroepen in Suriname m.b.t. slavernij en contractarbeiders uit India en Indonesië, Keti Koti, herdenking van het slavernijverleden en het slavernijmonument). De diepgang waarmee het wordt behandeld hangt af van de tijd die beschikbaar is.

Naast dat het slavernijverleden wordt behandeld in de geschiedenisles, staat de school ook rond Keti Koti stil bij het slavernijverleden. Leraren bespreken in de klas wat de herdenking inhoudt. Ten slotte kan er, afhankelijk van het thema waarvoor is gekozen ook tijdens schoolbrede projecten aandacht worden besteed aan het onderwerp. Incidenteel gebeurt dat ook, bijvoorbeeld tijdens het project De Gouden Eeuw, maar dat is afhankelijk van het onderwerp. Incidenteel komt het onderwerp ook ter sprake als in de klas actuele gebeurtenissen worden besproken.

De school maakt geen gebruik van een lesmethode. De autonomie van de leerkrachten is groot, de directie geeft de leerkrachten veel ruimte. De collega's kunnen gebruikmaken van het lesmateriaal dat door een van hen is ontwikkeld, maar er is geen garantie dat andere leerkrachten aandacht besteden aan het slavernijverleden.

Een van de leraren waarmee we spraken staat voor een groep die bestaat uit kinderen die zeer moeilijk lerende kinderen. Ze bespreekt het slavernijverleden met deze kinderen en gebruikt daarvoor het materiaal van haar collega. De teksten past ze aan zodat ze begrijpelijk zijn voor haar groep. Het probleem bij haar leerlingen is niet zoezeer de aard van het onderwerp, maar de complexiteit van sommige onderwerpen.

Basisschool in Zuidoost

De school heeft in 2013, naar aanleiding van de viering dat de slavernij 150 jaar geleden is afgeschaft, een schoolbreed project rond het thema slavernij gehouden. Bij de voorbereiding daarvan heeft het team nagedacht over de wijze waarop daar aandacht aan besteed zou kunnen worden. De schoolleider van deze school vertelt dat er nog weinig lesvoorbeelden waren, zeker voor de onderbouw.

Voor het project zijn allerlei activiteiten bedacht om het slavernijverleden te bespreken op het niveau van de leerlingen. Voor de onderbouw is bijvoorbeeld gekozen om dat te doen aan de hand van de verhalen van Anansi. De verhalen van de spin bieden aanknopingspunten om de context met de kinderen te bespreken. Verder koos de school bewust voor persoonlijke verhalen (bijvoorbeeld tijdens gastlessen en door familieoffers te gebruiken). Dat raakt kinderen en maakt wat los.

De hele school deed aan dit project mee. Elke groep heeft, op haar eigen niveau, kennisgemaakt met het slavernijverleden. De producten (tekeningen, maquettes, et cetera) die tijdens het project zijn gemaakt zijn tentoongesteld in een buurtcentrum.

Na het project zocht de school naar een manier om structureel aandacht te besteden aan het slavernijverleden. De school heeft daarvoor onder meer contact gelegd met NiNsee. De leerlingen van groep 7-8 krijgen gastlessen en jaarlijks neemt een van de klassen deel aan de kinderherdenking. De herdenking wordt door leerlingen van groep 7-8 voorbereid. Het onderwerp krijgt dus vooral aandacht rond Keti Koti. Kinderen kunnen dan ook

verkleed naar school komen en hun ouders mogen vrij vragen voor hun kind om deel te kunnen nemen aan de viering.

De school is bezig om de structurele aandacht voor het onderwerp te verbreden naar de andere groepen. Groep 6 doet inmiddels al mee, de school maakt nu de sprong naar de groepen 1 tot en met 5. Om deze stap te kunnen zetten, hebben de leraren interactieve lessen gevolgd van Aspha Bijnaar.

Om het verhaal goed over te kunnen brengen is het belangrijk dat je weet hoe het in elkaar zit.

De lessen die de leraren hebben gekregen, kunnen ook in aangepaste vorm aan de kinderen voorgelegd worden.

De schoolleider vindt dat er op haar school voldoende aandacht is voor het slavernijverleden. Hoewel dat in eerste instantie gericht is op het slavernijverleden in de West, wordt er ook aandacht besteed aan moderne slavernij. De aandacht voor het onderwerp is de afgelopen jaren gegroeid. Dat heeft deels te maken met de locatie van de school in Zuidoost. Een deel van de leerlingen krijgt van huis uit al het een en ander mee. De leerkrachten van de school weten dat het bij de school hoort om aandacht te besteden aan het slavernijverleden. Ze zijn ook enthousiast, betrokken, en vinden het een belangrijk onderwerp. De schoolleider is zich ervan bewust dat het voor sommigen een emotioneel beladen onderwerp is. De leerkrachten op haar school worden daar niet door gehinderd.

De schoolleider stelt dat burgerschap de rode draad vormt in het onderwijs van haar school. De school benadert het slavernijverleden niet als slachtoffer.

We vinden het belangrijk dat kinderen zich bewust zijn van het verleden en welke gevolgen dat voor het heden heeft. We willen de leerlingen bewust maken van hun eigen kracht, dat ze kansen krijgen en kunnen pakken.

In de omgeving van de school is dat niet evident, kinderen hebben soms moeite zich staande te houden in het voortgezet onderwijs in de stad, waar de verhouding anders kunnen liggen dan in hun eigen omgeving.

Vmbo-college in Zuid

De leraar waarmee we spraken vindt dat er te weinig aandacht is voor het slavernijverleden in de lesmethode. Daarom vindt ze het belangrijk om zich als leraar zelf met het onderwerp bezig te houden.

Door de veranderende maatschappij, als multiculturele samenleving, moet je wel iets met het onderwerp.

Naast dit maatschappelijk belang speelt ook haar persoonlijke interesse voor het onderwerp een rol.

Gezien de vrij summiere aandacht voor het slavernijverleden in de lesmethode heeft de leraar veel eigen materiaal ontwikkeld ter aanvulling:

- De leraar breidde de methode zelf uit met opdrachten, histo clips, vragen en antwoorden.
- Daarnaast heeft ze samen met een gastdocent (Maria Karg) een lessenserie ontwikkeld naar aanleiding van de slavenregisters voor de onderbouw. Voor de bovenbouw is de docent bezig met materiaal te ontwikkelen, ook rondom de slaven registers. *'Met name in bovenbouw is verdieping nodig.'*
- Dit jaar heeft zij een lessenserie over Amsterdamse slavernijbronnen in samenwerking met het Stadsarchief ontwikkeld. In deze lessen is veel aandacht voor bronnenonderzoek; volgens de docent hebben veel leerlingen daar moeite mee. Een onderdeel van deze lessen was ook een bezoek aan het Stadsarchief, waar leerlingen de bronnen live konden bestuderen. Ook via Geschiedenislokaal.nl zijn bronnen bekeken, waar leerlingen vervolgens op moesten reflecteren.

De leraar vindt het belangrijk om het onderwerp breder te trekken, niet alleen Amerika behandelen en ook slavernij in de moderne tijd. Belangrijk is de boodschap: slavernij is onderdeel van de Nederlandse geschiedenis en het is van alle tijden. Verdere onderwerpen die aan bod komen: definitie van slavernij, waar kun je als slaaf terecht komen, driehoekshandel, leven op een slavenschip, straffen. Belangrijk is ook de onderwerpen samen te bekijken, als geheel, en niet gescheiden. Er zijn ook gastlessen gegeven door Maria Karg. Zij had haar verhaal levendig gemaakt met koffer met materialen. De leraar zegt daarover:

Het zou fijn zijn als onze school die koffer ook heeft. Het levendige aspect is namelijk erg belangrijk voor vmbo-leerlingen.

De school heeft een diverse leerlingenpopulatie. Veel Surinaamse kinderen gaan elk jaar naar Ketikoti, en vragen daar ook naar tijdens de les.

De leraar besteedt jaarlijks ongeveer tien uur aan het onderwerp, maar zou liever meer tijd hebben om het onderwerp te behandelen.

Ik zou er veel meer op uit willen om geschiedenis interessant te maken. En de relatie met het heden beter belichten.

Binnen de school krijgt de leraar redelijk de ruimte voor het ontwerp. Ook andere leraren op de school besteden af en toe aandacht aan het slavernijverleden, maar de respondent ziet zich wel als een trekker en heeft het meeste materiaal ontwikkeld. Met het door haar ontwikkelde materiaal is het slavernijverleden geborgd in haar school.

De onderbouw van een vo-school in Zuidoost

Binnen deze vo-school is het slavernijverleden om twee redenen een belangrijk onderwerp. In algemene zin is het belangrijk dat leerlingen ervan op de hoogte zijn vanwege de rol die het speelt in de geschiedenis van onze stad en omdat het iets duidelijk maakt over de huidige verhoudingen. Voor een deel van de leerlingen is het onderwerp gezien hun persoonlijke achtergrond extra relevant.

In de tweede klas krijgen leerlingen van de onderbouw (vmbo-basis, -kader en theoretisch, havo en vwo) zeven lessen over slavernij. De lessenreeks begint met een les waarbij gebruik wordt gemaakt van het materiaal uit de geschiedenismethode (Feniks) en bestaat verder uit het lezen van het stripboek Quaco, het maken van de opdrachten die daarbij horen, het recenseren van de film 'Hoe duur was de suiker' en een onderzoeksproject dat wordt afgesloten met een posterpresentatie over een aan slavernij gerelateerd onderwerp.

De aandacht voor het slavernijverleden in het lesboek van de methode is beperkt. Vandaar dat er aanvulling is gezocht. Het onderzoeksproject duurt drie à vier lessen. In de posterpresentatie waarmee het project wordt afgesloten beantwoorden leerlingen de deelvragen die ze aan het begin van het project hebben geformuleerd. De poster wordt beoordeeld op inhoudelijke aspecten (beantwoording van de vragen) en op lay-out, waarbij het accent op de inhoud ligt. De beoordeling is afhankelijk van het niveau van de leerlingen van vwo-leerlingen wordt meer gevraagd dan van de leerlingen van vmbo-basis. Het gaat daarbij bijvoorbeeld om het aantal deelvragen dat moet worden beantwoord en het aantal bronnen dat moet worden gebruikt.

In totaal zijn leerlingen zo'n tien uur bezig met het werken aan de posterpresentatie. Het onderwerp mogen ze, binnen het brede onderwerp slavernij, zelf kiezen. Leerlingen kiezen als onderwerpen bijvoorbeeld de vergelijking van de slavernij in Suriname en Curaçao, de slavenopstanden en het leven op de plantage. Voor de beantwoording van hun vragen maken ze gebruik van diverse bronnen (boeken, films, internet, materiaal dat in de loop der tijd door de school is ontwikkeld of dat door andere leerlingen is verzameld). De docenten begeleiden het project. Leerlingen vinden het leuk om aan het onderzoeksproject te werken. De keuze voor de bronnen vinden ze vaak wel lastig. De posters worden in de klas opgehangen en zijn dus ook zichtbaar voor leerlingen van de andere groepen. Leerlingen lezen ze ook, het is een onderwerp dat ze best bezighoudt.

De lessenreeks is beschreven in de studiewijzer voor geschiedenis. Alle geschiedenisdocenten doen er aan mee, maar in de praktijk zijn er wel wat verschillen in de wijze waarop docenten het invullen. De docente meent dat er binnen het vak geschiedenis voldoende ruimte is om eigen accenten te leggen, zoals op haar school ook gebeurt:

We vinden het een belangrijk onderwerp, we geven er dus voorrang aan.

Naast de genoemde activiteiten zijn er activiteiten die op een meer incidentele basis plaatsvinden, zo hebben leerlingen van de school deelgenomen aan een voorleesestafette waarin het boek 'Wij Slaven van Suriname' van Anton de Kom is voorgelezen in het Atrium van het Rijksmuseum.

De docente kent het aanbod over dit onderwerp inmiddels behoorlijk goed. Toch zou ze inhoudelijk nog wel meer willen weten. Ook vindt ze het, hoewel ze er al veel van afweet, lastig om bronnen te vinden die passen bij het niveau van de leerlingen. Naast links met haar eigen vak ziet ze ook wel mogelijkheden om in andere vakken aandacht te besteden aan het slavernijverleden, bijvoorbeeld in het literatuuronderwijs bij de talen.

4.2 Lessen voor andere scholen

Op basis van de gesprekken met de contactpersonen van deze voorbeeldscholen komen we tot de volgende **algemene lessen/adviezen** voor andere scholen:

Op het niveau van de leraar

- Om onderwijs te kunnen geven over het slavernijverleden is het belangrijk dat de leraar beschikt over enige basiskennis en zich ervan bewust is dat er verschillende perspectieven zijn die kunnen afwijken van zijn of haar eigen perspectief. Tot basiskennis kan worden bijvoorbeeld gerekend: kennis over slavernijverleden, de relatie met de Gouden Eeuw, Hollands welvaart en het Amsterdamse erfgoed; de link met het heden (bijvoorbeeld in de Zwarte Pietendiscussie); moderne slavernij.

- Om meer bewustzijn en kennis te verwerven en om ervaringen met andere leraren uit te wisselen en van elkaar te leren zijn de netwerkbijeenkomsten (zoals die van het Tropenmuseum, Het Amsterdam Museum en NiNsee) een aanrader.

Schoolniveau

- Neem het onderwerp slavernijverleden op in het curriculum van de school. Daarmee is de aandacht voor het onderwerp niet meer volledig afhankelijk van de betrokkenheid van de docent of de aandacht die eraan besteed wordt in de lesmethode.
- Zorg ervoor dat er binnen de school openheid en ruimte is om aandacht te geven aan het onderwerp. Zoals een leraar dat beschrijft: *“Onze school staat open voor initiatieven voor buiten, bijvoorbeeld voor gastlessen. We denken niet te snel dat iets niet kan.”*

Methode

- In de lesmethode is weinig aandacht voor het slavernijverleden. Leraren maken daarom gebruik van materiaal dat ze zelf verzamelen of ontwikkelen en toegankelijk maken voor de leerlingen. Nadeel is dat het tijd kost om materiaal te verzamelen en ontwikkelen. Het vraagt ook om inzicht en betrokkenheid van de leraar.

Inhoudelijk

- De contactpersonen zien een duidelijke link met burgerschap. Belangrijke vragen die aan de orde kunnen komen zijn: *Waarom is de samenstelling van onze samenleving zo divers? Wat is de verbinding tussen al deze mensen?* Door een link te leggen met burgerschap kan de link met het heden gelegd worden. Zoals een leraar het verwoordt: *“Door de kennis kunnen we de verhoudingen in de wereld beter duiden.”*
- Verschillende contactpersonen merken op dat de geschiedenisles over het algemeen vrij talig is. Om ervoor te zorgen dat de informatie toegankelijker wordt voor leerlingen, raden ze aan om gebruik te maken van beeld- en videomateriaal. Om dezelfde reden, maar ook omdat het kinderen helpt zich in elkaars achtergrond te verplaatsen, adviseren ze beeldende en persoonlijke verhalen te gebruiken (bijvoorbeeld met familieoffers of gastlessen).

Stigmatisering in het lesmateriaal

5

5 Stigmatisering in lesmateriaal

In het najaar van 2017 haalde een voorbeeld van lesmateriaal waarin bevolkingsgroepen op een stereotiepe manier worden neergezet de pers. We citeren:

‘Shing, shang, shong speelt ping-pong in Hong Kong.’ Dit is de uitleg van de klank ‘ng’ in de leesmethode verspreid door Onderwijsgek.nl. Om de ‘ng’ voor altijd in het geheugen van kinderen te verankeren wordt een gebaar voorgesteld: ‘spleetogen maken met beide wijsvingers.’ (Het Parool, 2 oktober 2017).

In dit specifieke voorbeeld gaat het om de uitleg van een klankrijm in een leesmethode die op de basisschool werd gebruikt. De school werd door de vader van een van haar kinderen gewezen op het stigmatiserende karakter van deze tekst. Na aanleiding van dit bericht vroeg de gemeenteraad van Amsterdam zich af of dergelijk stigmatiserend lesmateriaal vaker werd gebruikt in het Amsterdamse onderwijs. Daarom hebben we hierover aan het einde van de vragenlijst enkele vragen gesteld.²⁴ In paragraaf 3.1 is de benadering van de scholen en de respons op de vragenlijst beschreven. De bevindingen uit de vragenlijst hebben we kort doorgenomen tijdens het groepsgesprek met vijf leraren.

5.1 Signalen van leerlingen en ouders, signalering door leraren

Een op de zes aan de enquête deelnemende leraren in het basisonderwijs (inclusief sbo) zegt weleens signalen van ouders of leerlingen te ontvangen over teksten of beelden in lesmateriaal die zij als stigmatiserend ervaren. In het voortgezet onderwijs geldt dat voor ongeveer een derde van de deelnemende leraren. Voorbeelden die leraren geven zijn het gebruik van woorden (‘neger’, ‘zwart’) en afbeeldingen (mensen met een andere huidskleur als vertegenwoordigers van een ‘andere’ cultuur) en de eenzijdige kijk op de geschiedenis in het lesmateriaal (het ‘witte’ perspectief; veel aandacht voor de positieve verhalen van het koloniale verleden, weinig voor de schaduwkant). Voor een belangrijk deel sluiten de voorbeelden aan bij het onderwerp dat in het eerste deel van de vragenlijst is behandeld.

Zelf zien leraren regelmatig voorbeelden van dergelijke stigmatiserende teksten of beelden in lesmateriaal. Dit geldt voor een kwart van de leraren in het basisonderwijs en voor een derde van de leraren in het voortgezet onderwijs. Ook hierbij noemen leraren het eenzijdige, weinig kritische perspectief op de geschiedenis. Een enkele leraar merkt op dat het wel wat doorslaat (te veel nadruk op schuld). Verschillende leraren wijzen op een ongelijke presentatie van vrouwen en mannen en het gebrek aan diversiteit in het lesmateriaal.

Een van de leraren schrijft er niet zeker van te zijn of hij of zij de stigmatisering altijd opmerkt. Ook in het artikel in Het Parool wordt erop gewezen dat stereotypen ons kunnen ontgaan als we ons er niet van bewust zijn:

Tegelijkertijd hebben de betrokken docenten, pedagogen en onderwijskundigen jarenlang met deze leesmethode gewerkt zonder dat zij beseften dat er sprake was van racistische stereotypen. (Het Parool, 2 oktober 2017).

Tijdens het groepsgesprek merken enkele leraren op dat je voorbeelden van stigmatisering kunt leren herkennen. Ze wijzen op de Anne Frank Stichting die zich intensief bezighoudt met dit soort thema’s en ook cursussen op dit terrein aanbiedt en intercultureel onderwijs. Een van de leraren wees erop dat onze kijk op wat wel en niet kan ook verschuift.

²⁴ De genoemde voorbeelden hebben we integraal opgenomen in Bijlage 4.

Conclusies en aanbevelingen

6

6 Conclusies en aanbevelingen

6.1 Lesmateriaal over het slavernijverleden

Het slavernijverleden in de lesmethoden

Het slavernijverleden is een onderwerp dat binnen het geschiedeniscurriculum beschreven wordt. Dat geldt met name voor het slavernijverleden in de West en niet voor het slavernijverleden in de Oost. Er zijn grote verschillen in de mate waarin en de manier waarop het slavernijverleden in de lesboeken behandeld wordt. Kritiek van experts, lerarenopleiders en leraren op de lesmethoden is dat de aandacht die het slavernijverleden krijgt summier is, versnipperd en te eenzijdig (vanuit Europees perspectief). Waar de meeste lesmethoden enige aandacht besteden aan slavernij in de West wordt slavernij in de Oost bij uitzondering besproken in de lesmethoden.

Leraren die het belangrijk vinden om aandacht te besteden aan het slavernijverleden vinden dat lesmethoden daarvoor onvoldoende kwaliteit bieden. Ze zijn daarom afhankelijk van aanvullend of eigen ontwikkeld/aangepast materiaal om goed les te kunnen geven over het onderwerp.

Aanvullend materiaal over het slavernijverleden

Over het slavernijverleden is veel aanvullend materiaal beschikbaar waarvan leraren gebruik kunnen maken. Ze vinden dat materiaal met name op internet. Daarnaast zijn gastlessen, musea en excursies en docentendagen belangrijke bronnen over dit onderwerp. Voorbeelden van deze laatstgenoemde bronnen zijn in Amsterdam aanwezig.

In het aanvullend materiaal dat leraren zelf vinden op internet ontbreekt het vaak aan samenhang. Bovendien is het materiaal, volgens hen, niet altijd geschikt om direct in de klas te benutten en moet het dus nog worden aangepast. Het zoeken van materiaal en het bewerken daarvan zodat het geschikt is voor de klas kost de leraren tijd. Het wordt daarmee afhankelijk van de vraag hoe belangrijk de leraar het vindt om het onderwerp te behandelen.

Veel materiaal gaat over het slavernijverleden in de West, er is relatief weinig materiaal beschikbaar over slavernij in de Oost.

6.2 Aandacht voor het slavernijverleden in het Amsterdamse onderwijs

Gebruikte methoden en lesmateriaal

Uit de vragenlijst die is uitgezet onder Amsterdamse basisscholen en scholen voor voortgezet onderwijs blijkt dat als er aandacht wordt besteed aan het slavernijverleden dat meestal gebeurt tijdens de reguliere les. Andere activiteiten waarin het thema aan bod kan komen zijn bijvoorbeeld projecten, vieringen en excursies. In het basisonderwijs is de aandacht voor het onderwerp afhankelijk van activiteiten buiten de reguliere lessen dan in het voortgezet onderwijs.

Leraren die aandacht besteden aan het slavernijverleden en de vragenlijst hebben ingevuld noemen School TV, de lesmethode die de school voor het vak gebruikt en internet als bronnen voor het behandelen van het onderwerp. De helft van de leraren uit het voortgezet onderwijs ontwikkelt zelf materiaal om het onderwerp te bespreken.

Twee derde van deze leraren (basisonderwijs en voortgezet onderwijs) vindt het makkelijk om aanvullend materiaal te vinden. Dat uit zich ook in het gebruik van de bronnen: het merendeel van deze leraren gebruikt naast de lesmethode verschillende andere bronnen als ze het slavernijverleden willen behandelen in de klas.

Meerdere perspectieven

Hierboven is al opgemerkt dat een kritiek op de lesmethoden is dat ze een eenzijdig beeld geven. De methoden zouden de geschiedenis te veel vanuit een Europees perspectief behandelen, en de kant van tot slaaf gemaakten zou te weinig aan bod komen. Hetzelfde beeld komt naar voren wanneer we vragen naar het gebruik van persoonlijke verhalen (bijvoorbeeld 'slave narratives'). Een minderheid van de

deelnemende leraren die aandacht besteden aan het slavernijverleden bespreekt in de klas persoonlijke verhalen met de leerlingen wanneer het onderwerp wordt behandeld: dat geldt voor een derde van de docenten in het basisonderwijs en voor veertig procent van de docenten in het voortgezet onderwijs.

Ervaringen in de praktijk

De meeste Amsterdamse basisscholen en scholen voor voortgezet onderwijs in het onderzoek besteden aandacht aan het slavernijverleden. In het basisonderwijs is dat vooral in de bovenbouw. In het voortgezet onderwijs is dat met name tijdens de geschiedenisles. De meerderheid van de leraren die er aandacht aan besteden (basisonderwijs en voortgezet onderwijs) meent dat het slavernijverleden bespreekbaar is in de klas. Een relatief groot deel van de leraren die de vragenlijst hebben ingevuld vindt echter ook dat de aandacht op hun school voor het slavernijverleden onvoldoende is.

Aandacht voor het slavernijverleden in de Oost

In geen van de vijftig vensters van de Canon van Nederland is aandacht voor het slavernijverleden in de Oost. Vandaaruit is er dus geen stimulans voor de methodeontwikkelaars om het onderwerp op te nemen in de lesmethode. In de geschiedenislessmethoden is er dan ook minder vaak aandacht voor slavernij in de Oost dan voor slavernij in de West. Een consequentie daarvan is dat het slavernijverleden in de Oost niet vaak behandeld wordt in de klas: de drie aspecten van het slavernijverleden in de Oost die we aan de docenten hebben voorgelegd worden slechts bij uitzondering alle drie behandeld. Als er in de Amsterdamse scholen aandacht wordt besteed aan het slavernijverleden gaat dat voornamelijk over de slavernij in de West.

Knelpunten

Beperkende factoren die zowel leraren als experts noemen om het slavernijverleden voldoende aandacht te geven, zijn tijdgebrek en de kwaliteit van de informatie in de methode. Deze worden ook genoemd als redenen door leraren die in de vragenlijst zeggen dat ze geen aandacht besteden aan het slavernijverleden.

Daarnaast merken leraren op dat veel materiaal nogal talig is. Ze wijzen op het belang van actief en creatief materiaal, bijvoorbeeld muziek en dans, om de informatie goed over te brengen op de leerlingen. Ten slotte wordt benoemd dat als de school en de methode niet structureel aandacht besteden aan het slavernijverleden, de aandacht ervoor vaak afhankelijk is van het belang dat de leraar hecht aan het onderwerp.

6.3 De lerarenopleiding over het slavernijverleden

Lerarenopleiders vinden het slavernijverleden een belangrijk onderwerp. Desondanks is de aandacht voor het slavernijverleden in de lerarenopleidingen beperkt. Het onderwerp kan aan bod komen tijdens het bespreken van het belang van meerdere perspectieven in de geschiedenis of bij het behandelen van gevoelige en/of actuele maatschappelijke onderwerpen in de klas. Het slavernijverleden wordt dus overwegend binnen een bredere context en impliciet behandeld. De uitzondering is de tweedegraads lerarenopleiding voor geschiedenis docenten waarbij het onderdeel is van het curriculum. Lerarenopleiders zeggen daarnaast dat ze geen signalen ontvangen dat (aankomende) leraren het slavernijverleden een lastig onderwerp vinden om te behandelen in de klas.

6.4 Stigmatiserend lesmateriaal

Een derde van de leraren uit het voortgezet onderwijs die de vragenlijst hebben ingevuld ziet regelmatig voorbeelden van stigmatiserend taalgebruik of stigmatiserende beelden in het lesmateriaal. In het basisonderwijs geldt dat voor een op de zes leraren. Het gaat daarbij niet alleen om vooroordelen op basis van etniciteit, maar ook bijvoorbeeld om stereotiepe rolverdeling van vrouwen en mannen. Ook wijzen leraren op een eenzijdige, westerse benadering in een vak als geschiedenis. Over de mate waarin stigmatiserend lesmateriaal gebruikt wordt in de klas zegt dit niet zo veel. We weten immers niet zeker of

leraren zich er altijd van bewust zijn dat er sprake is van stigmatiserend taalgebruik of stigmatiserende beelden.

6.5 Aanbevelingen

Meer aandacht voor het slavernijverleden in het curriculum en de methodes

Het slavernijverleden in de West is opgenomen in het geschiedeniscurriculum en wordt doorgaans ook behandeld in de actuele geschiedenismethoden voor het voortgezet onderwijs. De kwaliteit van wat er in de lesmethode over dit onderwerp staat wordt als wisselend ervaren. Amsterdamse leraren wijzen in het onderzoek op een versnipperd en kwalitatief onvoldoende beeld en een eenzijdig (westers) perspectief en missen een link naar de doorwerking in het heden.

Waar het slavernijverleden in de West doorgaans wel ter sprake komt in de geschiedenismethoden geldt dat voor het slavernijverleden in de Oost in veel mindere mate: het slavernijverleden in de Oost wordt niet of mondjesmaat in de lesmethoden besproken. In het venster Slavernij blijft het onderwerp onbesproken en ook in de vensters waarin de koloniale geschiedenis in Azië wordt behandeld, wordt het niet gemeld.

Hoewel aanpassingen in het curriculum en de methode een zaak zijn van lange adem en moeilijk beïnvloedbaar door scholen en gemeenten kan er vanuit het project gedeelde geschiedenis toch aandacht worden gevraagd voor verbetering. Onze aanbevelingen zijn:

- Opname in de Canon van Nederland vergroot de kans dat de uitgevers van lesmethoden het slavernijverleden in de Oost als onderwerp oppakken. Wijs de redactie van de vensters erop dat het onderwerp slavernij in de Oost onbesproken blijft.
- De beste garantie dat er in het onderwijs ‘voldoende’ aandacht voor het onderwerp is, is als het in de lesmethode wordt behandeld. Op die manier is het minder afhankelijk van de leraar of en in hoeverre het onderwerp aan bod komt. Breng onder de aandacht bij de uitgevers van de belangrijkste methoden dat er behoefte is aan een meer evenwichtige behandeling van het slavernijverleden (in de West en in de Oost) waarbij aandacht wordt besteed aan de verschillende perspectieven.

Een ‘natuurlijk’ moment waarop er aandacht voor het slavernijverleden kan worden gevraagd

Meerdere docenten wezen ons erop dat ze rond 4 en 5 mei veel mail ontvangen van een groot aantal organisaties, met materiaal en suggesties over de manier waarop ze daar aandacht aan kunnen besteden. Rond Ketikoti (1 juli) ontvangen ze geen informatie. Ketikoti biedt bij uitstek aanknopingspunten om het slavernijverleden onder de aandacht te brengen.

Onze aanbevelingen zijn:

- De publiciteit rond Ketikoti richting onderwijs kan sterker worden aanzet. Er kan informatie worden verspreid over en aandacht worden gevraagd voor de activiteiten. Er kan worden gewezen op materiaal dat over het slavernijverleden beschikbaar is.
- Daarnaast kunnen schooldirecteuren erop worden geattendeerd dat het binnen hun bevoegdheid valt om leerlingen vrij te geven, zodat zij in staat zijn om deel te nemen aan Ketikoti.
- De gemeente kan in algemene zin, dus ook buiten Ketikoti, vaker kenbaar maken dat ze het belangrijk vindt dat er aandacht aan het onderwerp wordt besteed. Bijvoorbeeld tijdens contacten met het onderwijsveld of in de nieuwsbrief van de gemeente. Verder is het belangrijk dat organisaties als NiNsee zichtbaar zijn.

Verbeter de beschikbaarheid en vindbaarheid van het aanvullende materiaal

Leraren vinden het belangrijk dat er materiaal beschikbaar is dat leerlingen een ‘eerlijk verhaal’ vertelt. Een slavernijmuseum kan daarin een rol spelen, maar ook een kenniscentrum als NiNsee. Stadswandelingen rond het thema kunnen voor leerlingen inzichtelijk maken welke sporen van het slavernijverleden er in de stad terug te vinden zijn. Specifiek genoemd hierbij zijn bijvoorbeeld de Black Heritage Tours. Met persoonlijke verhalen, bijvoorbeeld tijdens gastlessen, kan duidelijk worden gemaakt wat slavernij

betekent heeft voor de tot slaaf gemaakten en welke consequenties het slavernijverleden nog heeft voor het heden.

Met name in de groepsgesprekken kregen we de indruk dat bronnen als gastlessen en excursies makkelijker gevonden worden door basisscholen. Binnen het voortgezet onderwijs moet het budget voor dergelijke activiteiten vaak gedeeld worden met andere vaksecties. Belangrijk is dat het materiaal laagdrempelig is, dat er materiaal is voor verschillende niveaus en dat het aanbod ook toegankelijk is als de school weinig budget heeft.

Onze aanbevelingen zijn:

- Er zijn veel bronnen, gemotiveerde leraren weten er ook veel te vinden, maar vinden daarbinnen soms net niet dat wat hen aanspreekt of dat wat past bij het niveau van de leerlingen. Ondersteun leraren met een goed overzicht van bronnen en activiteiten dat de leraren kan helpen bij het zoeken naar passend materiaal over het slavernijverleden.²⁵ Breng dat overzicht (regelmatig) onder de aandacht bij alle Amsterdamse scholen.
- De aandacht voor het slavernijverleden in de Oost is relatief pril. De verwachting is dat het op den duur zijn plaats wel vindt in het aanbod van lesmateriaal, naast het slavernijverleden in de West. Wijs erop dat er al enig materiaal beschikbaar is en stimuleer de ontwikkeling van meer materiaal.
- Onderzoek de mogelijkheden om, als het budget van de school beperkend is, het aanbod voor scholen goedkoper beschikbaar te maken.

Besprek het slavernijverleden vanuit de context van de geschiedenis

Het slavernijverleden in de West en in de Oost is een deel van onze geschiedenis. Het slavernijverleden kan naar onze indruk ook het beste als zodanig worden besproken in de klas: het is een historisch gegeven, waarover al veel bekend is en waarnaar nog steeds veel (academisch) onderzoek wordt gedaan dat weer nieuwe informatie oplevert. Ons onderzoek maakt duidelijk dat het onderwerp slavernijverleden als historisch fenomeen geen gevoelig onderwerp is in de klas. Er lijken vooral emoties naar boven te komen wanneer de link wordt gelegd met actuele discussies (zoals de Zwarte Pietdiscussie).

Onze aanbeveling is:

- Belangrijk is dat het slavernijverleden voldoende aandacht krijgt binnen het (geschiedenis)onderwijs. Vanuit die basis kan het ook een verklarende rol spelen bij actuele discussies op school.

²⁵ Bijlage 3 kan daartoe een eerste aanzet geven.

Bijlage 1

Onderzoeksopzet

Bijlage 1 – Onderzoeksozet

Het onderzoek bestaat uit vier stappen:

1. **deskresearch en interviews** met verschillende stakeholders: experts, vertegenwoordigers van de lerarenopleidingen in Amsterdam, uitgevers en andere aanbieders van lesmateriaal.
2. **brede survey** onder alle Amsterdamse schoolvestigingen voor basis- en voortgezet onderwijs.
3. Bezoek aan enkele scholen die als **voorbeelden** kunnen dienen voor andere scholen.
4. **groepsgesprek** met vertegenwoordigers van scholen uit basis- en voortgezet onderwijs.

Hieronder gaan we in op deze stappen.

Stap 1: deskresearch en interviews

In de eerste stap van het onderzoek hebben we een inventarisatie van beschikbare leermiddelen gemaakt, en een eerste beeld verkregen van de praktijk van het lesgeven over het slavernijverleden. Ook gingen we op zoek naar signalen die stakeholders ontvangen over stigmatisering en vooroordelen in lesmateriaal.

Deskresearch

Met een deskresearch hebben we beschikbare leermiddelen over het slavernijverleden geïnventariseerd. Met name internet is een rijke bron. We vonden zowel sites die een overzicht bieden van het lesmateriaal, als sites die leraren kunnen gebruiken ter inspiratie (bijvoorbeeld om filmpjes en verhalen over slavernijverleden op te zoeken). Aangevuld met literatuur²⁶ (deels ook vindbaar op internet) ontstond een eerste indruk van de belangrijkste leermiddelen en het gebruik daarvan.

Interviews met stakeholders/experts

Vervolgens hebben we contact opgenomen met sleutelinformanten die ons vanuit hun perspectief verder kunnen informeren over de beschikbare leermiddelen en de beoordeling daarvan en over de ontwikkelingen in de praktijk van het lesgeven over het slavernijverleden. We hebben hen per mail op de hoogte gesteld van het doel van het onderzoek en hen uitgenodigd voor een gesprek. De gesprekken duurden een half uur tot drie kwartier. De meeste interviews waren telefonisch.

We hebben gesproken met lerarenopleiders, ontwikkelaars en aanbieders van lesmateriaal en andere informatiebronnen over het slavernijverleden waaronder enkele culturele instellingen. Onze focus hierbij lag op de aanbieders binnen Amsterdam. In totaal hebben we gesproken met zestien personen. Twee van deze sleutelinformanten zijn specifiek benaderd omdat ze betrokken zijn bij materiaal over slavernij in de Oost.

Bij elkaar gaven de gesprekken ons inzicht in het aanbod van aanvullend materiaal, in de bagage over het slavernijverleden die leraren meekrijgen tijdens de opleiding, in de mate waarin dit onderwerp behandeld wordt in de klas en waar leraren daarbij tegenaan lopen. In hoofdstuk 2 doen we verslag van de belangrijkste bevindingen. De bevindingen zijn bovendien gebruikt bij het opstellen van de vragenlijst die in de volgende stap is voorgelegd aan Amsterdamse scholen.

Stap 2: survey onder Amsterdamse scholen

Medio januari 2019 is de vragenlijst uitgezet onder de scholen voor basisonderwijs (inclusief sbo) en voortgezet onderwijs in de gemeente Amsterdam: in totaal 290 scholen (218 bo/sbo- en 72 vo-scholen). Hiervoor is gebruikgemaakt van een bestand met scholen en mailadressen dat de gemeente ons beschikbaar heeft gesteld. De scholen ontvingen een e-mail met het verzoek om de vragenlijst door te sturen naar groepsleerkrachten in de bovenbouw (in het bo en sbo) of de sectieleiders van de vakken Geschiedenis, Maatschappijleer of Mens en Maatschappij (in het vo) van de school. In de e-mail stond de link naar een digitale vragenlijst.

²⁶ In bijlage 2 vindt u een beknopte literatuurlijst en een overzicht met organisaties en contactpersonen.

In de vragenlijst kwamen de volgende onderwerpen aan de orde:

- de wijze waarop het slavernijverleden in de klas behandeld wordt (activiteiten, gebruikte bronnen, behandelde aspecten²⁷, et cetera);
- vindbaarheid van betrouwbaar materiaal, rol van ouders en leerlingen, bespreekbaarheid in de klas, et cetera);
- redenen waarom er onvoldoende of geen aandacht aan het slavernijverleden wordt besteed;
- eventuele goede voorbeelden;
- signalen over stigmatisering in lesmateriaal.

Daarnaast hebben we gevraagd waar de leraar voor de klas staat (onderwijssector, bouw, eventueel vakgebied). Aangezien elke school via de mail een unieke link ontving, konden we de scholen op een aantal achtergrondkenmerken met elkaar vergelijken (bijvoorbeeld schoolgrootte, denominatie en samenstelling van de leerlingenpopulatie).

Na de eerste uitnodiging hebben we twee keer een herinnering gestuurd. In totaal ontvingen we 103 ingevulde vragenlijsten. Er zijn twee niveaus waarop we naar de respons kijken:

- Schoolniveau: 81 scholen waarvan we weten dat ze iets doen met het onderwerp (56 po en 25 vo). Dat is respectievelijk 26 en 35 procent van de po- en vo-scholen die we hebben benaderd.
- Docentniveau: 76 leraren uit het po, 27 uit het vo. Met volledig ingevulde vragenlijsten (99) of vragenlijsten waarin we een behoorlijk deel van de vragen beantwoord zijn (4 stuks).

Representativiteit:

- De basisscholen in de respons hebben gemiddeld wat meer leerlingen dan het Amsterdamse gemiddelde en hebben naar verhouding minder gewichtenleerlingen (*beide verschillen zijn statistisch niet significant*).
- De scholen voor het voortgezet onderwijs in de respons zijn groter (*significant*) en kennen wat minder leerlingen met een andere etnische achtergrond dan de Nederlandse (*niet significant*).
- Onder de responderende scholen zijn de openbare scholen wat oververtegenwoordigd en de Protestants-christelijke scholen wat ondervertegenwoordigd (*niet significant*).

Een vooronderstelling bij het onderzoek was dat de aandacht voor het slavernijverleden wellicht mede afhankelijk is van de samenstelling van de leerlingenpopulatie van de school. De indruk is dat de responderende scholen over het geheel gezien iets minder 'divers' zijn samengesteld dan het Amsterdamse gemiddelde. Als er inderdaad een relatie is tussen leerlingenpopulatie en de vraag of er op school aandacht wordt besteed aan het slavernijverleden dan zullen onze bevindingen neigen naar een onderschatting van het percentage scholen dat aandacht besteedt aan het onderwerp.

De responsanalyse laat geen sterke afwijkingen van de populatie zien. Een respons van respectievelijk 26 en 35 procent in het po en vo bij een getrapte benadering is een goed resultaat, weten we uit onze lange ervaring met onderzoek in het onderwijsveld. Tegelijkertijd moeten we constateren dat bij kleine populaties een hogere respons gewenst is om de foutmarge in de uitkomsten te beperken. De respons bij deze populatieomvang leidt tot een relatief hoge foutmarge (van 11 procent voor het po en 15 procent vo). Gezien deze hoge foutmarges moeten de resultaten op de enquête vooral gezien worden als indicatief voor de situatie op de Amsterdamse scholen.

Stap 3: uitwerken van goede voorbeelden

Als derde stap van het onderzoek hebben we enkele scholen bezocht die als goede praktijkvoorbeelden kunnen dienen voor andere scholen. We selecteerden daarvoor scholen die, uitgaande van de vragenlijst, oplossingen hebben gevonden voor de belemmeringen die zij ondervonden bij het lesgeven over het slavernijverleden. Hierbij ging het met name om het aanbod van geschikt materiaal. Daarnaast hebben we experts gevraagd of zij nog voorbeelden kenden. We hebben zes scholen benaderd waarvan we

²⁷ De aspecten beschrijven het slavernijverleden op hoofdlijnen. Voor de vaststelling van de vragenlijst zijn ze voorgelegd aan een historicus. Drie aspecten hebben een directe relatie tot het slavernijverleden in de Oost zodat er gemeten kon worden in welke mate docenten daaraan aandacht besteden.

er vier hebben bezocht: drie basisscholen en één vo-school. Het is (nog) niet gelukt om een afspraak te maken met de twee resterende scholen.

Tijdens het schoolbezoek hebben we gesproken over de aanpak van de school, de achtergrond bij die aanpak, de betrokkenheid op de school en van de schoolomgeving bij het onderwerp en de overdraagbaarheid van de aanpak. In hoofdstuk 5 doen we verslag van de vier voorbeelden.

Stap 4: groepsgesprekken

In maart 2019 zijn de belangrijkste bevindingen van het traject in een groepsgesprek voorgelegd aan vijf vertegenwoordigers van Amsterdamse po- en vo-scholen. De deelnemers zijn geworven onder respondenten die in het surveyonderzoek hebben aangekruist dat ze geïnteresseerd zijn om in zo'n gesprek te reflecteren op onze bevindingen. Aan de hand van tien stellingen hebben we de belangrijkste conclusies aan ze voorgelegd. Vervolgens hebben we ze gevraagd of ze de stellingen onderschrijven en of ze dat aan de hand van hun eigen ervaringen kunnen toelichten. Daarnaast hebben we de deelnemers aan het groepsgesprek gevraagd wat zij nodig hebben om goed onderwijs over het slavernijverleden aan te kunnen bieden en hoe zij verdere ondersteuning van de gemeente daarbij zien.

Het groepsgesprek duurde anderhalf uur. Bij het gesprek waren enkele beleidsmedewerkers van de gemeente Amsterdam aanwezig. De bevindingen uit het groepsgesprek zijn gebruikt om de bevindingen uit de digitale vragenlijst te verduidelijken.

Afstemming met de klankbordgroep

Voor het onderzoek is een klankbordgroep samengesteld die bestaat uit een aantal leraren uit het basis- en voortgezet onderwijs die zich betrokken voelen bij het onderwerp en enkele deskundigen. De klankbordgroep is twee keer bij elkaar gekomen. In november 2018 is de conceptvragenlijst voor de survey met leden van de klankbordgroep besproken. Naar aanleiding van hun opmerkingen is de vragenlijst op enkele punten aangepast. Op suggestie van de klankbordgroep zijn de aspecten voorgelegd aan een historicus. Begin april 2019 komt de klankbordgroep opnieuw bij elkaar, ditmaal om de conceptrapportage te bespreken.

Bijlage 2

Klankbordgroep, experts, literatuur

Bijlage 2 – Klankbordgroep, experts, literatuur

Klankbordgroep

Naam	School
Mw. Letitia Vrij	OBS De Punt (po)
Mw. Sare Erygit	Obs De Punt (po)
Mw. Maina van Ierland	Vossius Gymnasium (vo)
Mw. Marije Ebbens	Open Schoolgemeenschap Bijlmer (vo)
Dhr. Purcy Standar	Mediacollege (vo)
Dhr. Zawdie Sandvloet	Universiteit van Amsterdam
Dhr. Roelof Jan Minneboo	Stichting Nederland Wordt Beter

Eerste bijeenkomst 6 november 2018

Na een korte kennismaking zijn de bevindingen uit de deskresearch met de leden van de klankbordgroep besproken en is de vragenlijst voor de scholen doorgenomen.

Tweede bijeenkomst 10 april 2019

In de bijeenkomst is het conceptrapport toegelicht en besproken met de leden van de klankbordgroep.

Om feedback te krijgen over de positie van het slavernijverleden in de Oost in het onderwijs is aanvullend contact opgenomen met de heer Reggie Baay (publicist). Hij kon niet bij de bijeenkomst van de klankbordgroep aanwezig zijn. Het conceptrapport is in een telefoongesprek met hem doorgenomen.

Sleutelinformanten

Organisatie	Naam
Amsterdam Museum	Mw. Annemarie van Eekeren
Tropenmuseum	Mw. Lisa Kleeven
Stadsarchief Amsterdam	Mw. Stephanie van Oldenhoven
The Black Archives	Dhr. Mitchell Esajas
Educatiestudio	Mw. Aspha Bijnaar
NiNsee	Mw. Britt-Marie van der Drift
Cultuursporen	Mw. Ineke Mok
Hogeschool van Amsterdam, pabo	Dhr. Bart Gielen
IPABO, pabo	Dhr. Almut Sommer
Hogeschool van Amsterdam, lerarenopleiding Geschiedenis	Dhr. Frans Groot
Hogeschool van Amsterdam, lectoraat Didactiek maatschappijvakken	Dhr. Arie Wilschut
Vrije Universiteit, lerarenopleiding Geschiedenis	Mw. Janneke Riksen
Vrije Universiteit, lerarenopleiding Godsdienst en Levensbeschouwing	Dhr. Jochem Quartel
Van Rooij ONderWIJS	Mw. Paula van Rooij
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis	Dhr. Matthias van Rossum
Noordhoff Uitgevers	Dhr. Arthur Venhoven

Deze zestien personen zijn geïnterviewd, merendeels telefonisch.

Selectie literatuur

- Baay, Reggie (2015) *Daar werd wat gruwelijks verricht. Slavernij in Nederlands-Indië*. Amsterdam: Atheneum-Polak & van Gennep.
- Baay, Reggie (2017) Over deze Nederlandse slavernijgeschiedenis hebben we het nooit gelezen. Geraadpleegd op 2 november 2018 (<https://decorrespondent.nl/7479/over-deze-nederlandse-slavernijgeschiedenis-hebben-we-het-nooit/2875454899416-c1a34e1a>)
- Blokker, Bas (2015). De slavernij in Nederlandse schoolboeken. *NRC Handelsblad*, 1 juli 2015
- van Gelder, Lorianne (2017). Leesmethode basisschool maakt Chinezen belachelijk. *Het Parool*, 2 oktober 2017
- Gemeente Amsterdam (2016). Gedeelde Geschiedenis (beleidsbrief)
- Van Grinsven, Vincent, van der Woud, Liesbeth, Elphick, Eric (2017). *Integratie op school. Meninge, observaties en ideeën vanuit het onderwijs zelf*. Utrecht: DUO Onderwijsonderzoek.
- Jans, Roos (2017). *Slavernij in het onderwijs. De invloed van het publieke en politieke debat over het slavernijverleden op lesmethodes*. (Scriptie MA, Radboud Universiteit Nijmegen).
- Mok, Ineke (2011). 'Juf, was dat écht zo?' *Lessen over slavernij in het Amsterdamse voortgezet onderwijs*. Cultuursporen (in opdracht van Gemeente Amsterdam, Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling).
- Onderzoek, Informatie en Statistiek (2016) *Segregatie in het Amsterdamse onderwijs*. Amsterdam: OIS.
- Overmeer, Marjolein (2017). Eerlijker kijken naar ons slavernijverleden. Verschuivende perspectieven over ons koloniale erfgoed. Geraadpleegd op 4 juni 2018. (<https://www.nemokennislink.nl/publicaties/eerlijker-kijken-naar-ons-slavernijverleden/>)
- Van Rossum, Matthias en Guldemond, Merit (2014) Slavernij en 'stiltes'. *Acta Historica*, jaargang 3, nummer 4, p. 5-10.
- SLO (2016) *Geschiedenis. Vakspecifieke trendanalyse 2016*. Enschede: SLO.
- SLO (2018). *Factsheet LEERMIDDELENMONITOR 2017/2018*. Enschede: SLO.
- SLO (2018a) *Leermiddelenmonitor 17/18. Leermiddelen in het po en vo: gebruik, digitalisering, beschikbaarheid en beleid*. Enschede: SLO.
- SLO (2018b). *Het slavernijverleden in onderwijs en museum. Aanbevelingen voor de actualisering van het educatieve aanbod*. Enschede: SLO.
- Tropenmuseum, Afrikamuseum, Museum Volkenkunde, Wereldmuseum (2018) *Woorden doen ertoe. Een Incomplete Gids voor woordkeuze binnen de culturele sector*. https://www.tropenmuseum.nl/sites/default/files/2018-06/WordsMatter_Nederlands.PDF
- Van der Sanden, Evy (2017). Is het lesmateriaal over de slavernij te oppervlakkig? *NRC Handelsblad*, 11 september 2017
- Van der Sanden, Evy (2018). 'Leerlingen moet je dit bijbrengen. Amsterdam was de hoofdstad van de slavernij'. *NRC Handelsblad*, 13 april 2018
- Van der Stelt, Rowan (2016). *De invloed van het universitaire onderwijs op de kennis van geschiedenisstudenten over het Nederlandse slavernijverleden*. (Scriptie MA, Universiteit van Amsterdam).
- Van Stipriaan, Alex (2015). Dutch Dealings with the Slavery Past: Contexts of an Exhibition (earlier version of a chapter under the same title published in Carla van Boxtel, Maria Grever, Stephan Klein, (eds.), *Sensitive Pasts: Questioning Heritage in Education*. New York/Oxford: Berghahn Publishers, 2016, p. 92-108.).
- Thijs, Annette en De Ridder, Harry (2012). *Burgerschaps- en mensenrechteneducatie. Leermiddelenanalyse. Primair en voortgezet onderwijs*. Enschede: SLO.
- Visser, Alderik & Tuithof, Hanneke (2018) Nieuwe historische contexten eindexamens havo en vwo. Achtergronden bij de keuzes. *Kleio*, 2018, nummer 1, p. 10-12. https://www.vgnkleio.nl/content/uploads/2018/02/K1_Historische-Contexten.pdf
- Weiner, Melissa F. (2014). "(E)Racing Slavery: Racial Neoliberalism, Social Forgetting and Scientific Colonialism in Dutch Primary School History Textbooks." *DuBois Review* 11(2), p. 329-351.
- Wilschut, Arie (2017). 'Carrying with you what your ancestors have done...'. The identification stance in Dutch history teaching. *International journal for history and social sciences education* 2 (2017, Vol. 2, p. 27-56))

Bijlage 3

Websites, lesmateriaal,
activiteiten

3

Bijlage 3 – Websites, lesmateriaal, activiteiten

Selectie van websites met informatie over het slavernijverleden

De links van de websites zijn bijgewerkt tot en met 20 maart 2019.

Overzichten met lesmaterialen

Naam	Omschrijving	Doelgroep	Type bronnen	Bijzonderheden
Lesmateriaal Slavernijverleden https://www.lesmateriaalslavernijverleden.nl/	Overzicht van lesmateriaal over het slavernijverleden. Per lesmateriaal is een korte omschrijving opgenomen. Voor de inhoud wordt doorverwezen naar de makers van het materiaal.	Leraren po en vo.	Informatie over verschillende methodes en materialen. Bijvoorbeeld lespakketten en werkboeken.	Ook informatie over activiteiten gerelateerd aan slavernijverleden (zoals een speurtocht).
Canon van Nederland https://www.entoen.nu/nl/slavernij	Overzicht van methoden/lesmaterialen voor het po en vo, en met specifiek in het kader van het venster Slavernij ontwikkeld lesmateriaal.	Leraren po en vo.	Video's (o.a. van Klokhuis), boeken (ook specifiek voor jeugd en kinderen), platen inclusief toelichting. Complete lessen voor vo (1) en po (5) (inclusief verhaal, opdrachten en handleiding voor de leerkracht).	Uitgebreide handleiding voor leerkrachten, inclusief aanbevolen materiaal (met name boeken).
Wikiwijs https://zoeken.wikiwijs.nl/search/slavernij	Overzicht van open leermiddelen, vaak websites (zoek op slavernij).	Leraren po en vo.	In het overzicht wordt doorverwezen naar andere sites (bijvoorbeeld naar video's en naar complete lessen).	Mogelijkheid tot het maken van een eigen les aan de hand van video's, afbeeldingen, tekst en interactieve vragen.

Activiteiten en lesmateriaal

Naam	Omschrijving	Doelgroep	Type bronnen	Bijzonderheden
Tropenmuseum https://www.tropenmuseum.nl/nl/zien-en-doen	Museumsite, deels over onderwijsprogramma's/rondleidingen.	Breed.	Onderdeel over onderwijsprogramma, gesplitst in vo en po. Verschillende rondleidingen over slavernijverleden (en -heden), geschikt voor vo en po.	In de rondleidingen aandacht voor de VOC en Indonesië.
Tropenmuseum – lesbrief Typhoon https://www.tropenmuseum.nl/sites/default/files/2018-08/%e2%80%a2%20Tropenmuseum%20-%20Docentenhandleiding-%20TY-PHOON_0.pdf	Les naar aanleiding van de videoclip van Typhoon 'We zijn er', waar hij een tot slaaf gemaakte man speelt. Tijdens de les bespreken leerlingen de achtergronden achter de videoclip. Duur van de les: 50 minuten.	Leraren bovenbouw havo/vwo.	Werkbladen voor leerlingen en lerarenhandleiding.	In de lerarenhandleiding zijn links te vinden naar meerder relevante video's. Let op: bepaalde beelden kunnen als schokkend worden ervaren.

Naam	Omschrijving	Doelgroep	Type bronnen	Bijzonderheden
Tropenmuseum – verbandenvierkant https://www.tropenmuseum.nl/sites/default/files/2018-08/Verbandenvierkant%20docentenhandleiding_0.pdf	Spel waarin leerlingen verbanden leggen tussen kenmerkende aspecten, kernbegrippen en beeldbronnen (gericht op kolonisatie/slavernij/multiculturele samenleving).	Leraren bovenbouw havo en vwo.	Werkbladen voor leerlingen en lerarenhandleiding.	Het idee is dat leerlingen oefenen met het leggen van verbanden tussen kenmerkende aspecten, kernbegrippen en beeldbronnen.
Internationaal instituut voor sociale geschiedenis https://socialhistory.org/nl/educatie/slavernij	Lesmateriaal 'De geschiedenis van slavernij in Azië onder de VOC'.	Leraren en leerlingen bovenbouw havo en vwo.	Lerarenhandleiding, opgaven en antwoordenbladen.	Specifiek lesmateriaal over slavernij in Azië.
Nederland wordt beter http://www.nederlandwordtbeter.nl/	Lespakket en handleiding: de geschiedenis van Sinterklaas en Zwarte Piet. In vier korte lessen wordt aandacht besteed aan de geschiedenis van Sinterklaas en het Sinterklaasfeest. Ook wordt ingegaan op de ontstaansgeschiedenis van Zwarte Piet, karikaturen in het algemeen, en de bezwaren die er zijn tegen de figuur Zwarte Piet.	Leraren po en vo.	Lespakket en lerarenhandleiding. Andere mogelijkheden: gastlessen, presentaties en lezingen voor scholen.	Een lespakket over het Nederlands slavernijverleden is in de maak.
Mapping Slavery https://edu.mappingslavery.nl/	Mapping Slavery brengt de historische plaatsen in kaart van het slavernijverleden van Nederland. Op website Edu Mapping Slavery is materiaal te vinden voor het vo. Het gaat onder andere om stadswandelingen en routes die met de klas gelopen kunnen worden. De routes richten zich op de geschiedenis van de stad en de koppeling met slavernij en kolonialisme.	Leraren vo.	Routes en stadswandelingen. Voor leraren zijn er toelichting en lessuggesties bij de routes te vinden.	Via het programma 'De Sporen' worden leerlingen uitgenodigd zelf op onderzoek te gaan. In Amsterdam worden de stadswandelingen georganiseerd door Black Heritage Tours.
Stichting Stil Verleden https://stilverleden.nl/	Stichting Stil Verleden informeert over het Nederlandse aandeel in de slavernij, en de betekenis daarvan in onze huidige samenleving. Dit doen ze aan de hand van verschillende activiteiten: educatieve projecten, presentaties, lezingen en erfgoedwandelingen. Daarnaast bieden ze gastlessen aan voor po en vo, aangepast aan de doelgroep.	Leraren po en vo.	Educatieve projecten, presentaties, lezingen, erfgoedwandelingen en gastlessen.	Alle gastlessen voor het voortgezet onderwijs sluiten aan op kerndoelen van de vakken Geschiedenis, Levensbeschouwing, Nederlands en Mens & Maatschappij.

Naam	Omschrijving	Doelgroep	Type bronnen	Bijzonderheden
Groeistad https://groeistad.nl/#/	Websites waarop erfgoed-wandelingen georganiseerd kunnen worden door Amsterdam. Er kan ook gebruikt worden gemaakt van bijbehorende lessuggesties of er kan zelf een les worden samengesteld. Er zijn twee lessuggesties die betrekking hebben op het slavernij-verleden.	Leraren po.	Interactieve kaart en lessuggesties.	Specifiek voor basisscholen in Amsterdam.
Ancestors unKnown http://nl.ancestors-unknown.org/	Ancestors unKnown is een lesprogramma dat leerlingen een kader biedt om de complexe wereld om hen heen te leren kennen en te begrijpen en om hun eigen pad te kunnen kiezen. Het programma helpt scholen om leerlingen onderling op een aansprekende manier kennis te laten nemen van elkaars herkomst en geschiedenis.	Leraren en leerlingen po en vo.	Lesprogramma's bestaande uit digitale lessen, gastlessen en archiefbezoek. Daarnaast worden er ook workshops en lezingen aangeboden.	Het programma laat kinderen hun eigen familiegeschiedenis onderzoeken en biedt naast stamboomonderzoek, archiefonderzoek en interviews afnemen geschiedenislessen, waarin leerlingen kennis maken met relatief onderbelichte gedeelde geschiedenissen.
DoReMixMax https://doremixmax.org/	Lespakket voor leraren, gericht op leren over slavernij via muziek en dans. Het thema slavernij wordt op een toegankelijke manier behandeld via de insteek van muziek en dans.	Leraren po en vo.	Basis van het lespakket: 12 korte films. Ook kunnen leraren gebruikmaken van een handleiding, en is er een werkboekje voor leerlingen (met kijkvragen en kleine opdrachten).	Extra lessen met actieve muziek- en dansoefeningen (incl. filmpjes).
Video's				
Naam	Omschrijving	Doelgroep	Type bronnen	Bijzonderheden
School TV https://schooltv.nl/	NTR schooltelevisie: met videoprogramma's over slavernij.	Leraren en leerlingen po en vo.	Met name video's. Eventueel lesmateriaal en werkbladen behorende bij een video.	Mogelijkheid tot zoeken voor een specifieke leeftijd.
Serie De Slavernij https://deslavernij.ntr.nl/	Serie 'De Slavernij' (2011). Vijfdelige televisieserie over het Nederlandse aandeel in het slavernijverleden.	Breed.	Video's.	Advies over 'op zoek naar je roots', zoektocht naar eigen familiegeschiedenis.

Naam	Omschrijving	Doelgroep	Type bronnen	Bijzonderheden
Serie De slavernij voorbij? https://www.npostart.nl/de-slavernij-voor-bij/POMS S NTR 400497	Serie 'De slavernij voorbij?' (2013). Vierdelige televisieserie waarin men op zoek gaat naar de sporen van het slavernijverleden op onder andere identiteit, geloof en familiebanden.	Vanaf onderbouw voortgezet onderwijs.	Video's.	
Informatieve websites				
Naam	Omschrijving	Doelgroep	Type bronnen	Bijzonderheden
Slavernij en jij https://www.slavernijenij.nl/	Basiskennis over het Nederlandse slavernijverleden.	Leraren en scholieren vo.	Informatieve teksten en verhalen van tot slaaf gemaakten.	Regelmatig link met het heden (Zwarte Pietendiscussie, hedendaags racisme). Boekentips.
Amsterdam Slavernij http://www.amsterdam-slavernij.nl/	Overzicht van bronnen over slavernijverleden. Startpunt voor verder onderzoek naar slavenhandel en slavernij in Amsterdamse archieven.	Breed.	Korte stukken tekst aangevuld met archiefmaterialen (met name oude teksten).	
Geschiedenislokaal Amsterdam https://www.geschiedenislokaalamsterdam.nl/	Door het Stadsarchief Amsterdam opgezet, in samenwerking met andere archieven. Selectie van bronnen uit het archief met korte toelichting, geordend op thema. Binnen thema slavernij kunnen leerlingen kennismaken met de geschiedenis van de slavernij in relatie tot de stad Amsterdam.	Leraren en scholieren vo.	De bronnen (onder andere plantage-inventarissen, ooggetuigenverslagen van mishandelingen, notariële aktes en brieven) geven een inzicht van de geschiedenis van slavernij in relatie tot Amsterdam.	Specifiek gericht op de geschiedenis van Amsterdam. De website kan ingezet worden bij het bespreken van bronnen onderzoek. Ook als voorbereiding op bezoek aan het Stadsarchief.
Slave voyages https://slavevoyages.org/	Database over de reizen van tot slaaf gemaakten. Informatie over de schepen, bemanning, routes en populatie.	Breed.	Een overzicht per reis.	Engelse site. Veel gedetailleerde informatie per reis beschikbaar.
De VOC site https://www.vocsite.nl/geschiedenis/slavernij.html	Informatie over slavernij en slavenhandel bij de VOC. Daarnaast Nederlandse informatie over een aantal transporten en VOC-schepen.	Breed.	Tekst.	
Tropenmuseum - Words matter https://www.tropenmuseum.nl/sites/default/files/2018-06/WordsMatter_Nederlands.PDF	Advies over woordkeuze binnen de culturele sector. Woordenlijst met uitleg waarom bepaalde woorden gevoelig of discutabel zijn en voorstellen hoe ermee om te gaan.	Breed	Publicatie.	

Naam	Omschrijving	Doelgroep	Type bronnen	Bijzonderheden
Keti Koti http://ketikotirotterdam.nl/cms/leren-over-geschiedenis/	Organiseren bijeenkomsten voor geschiedenisleraren om kennis en ervaring uit te wisselen over hoe je aan jongeren les kunt geven over het kolonialisme en het slavernijverleden.	Leraren po.	N.v.t.	Activiteiten zijn gericht op Rotterdam.

Selectie overig materiaal en activiteiten

Gastlessen

The Black Archives

De The Black Archives is een historisch archief van de organisatie New Urban Collective waarin verschillende boekencollecties te vinden zijn van zwarte schrijvers en wetenschappers. De organisatie geeft ook gastlessen, maar met name op universiteiten en hogescholen. Er zijn plannen deze gastlessen uit te breiden naar primair en voortgezet onderwijs.

EducatieStudio (Aspha Bijnaar)

EducatieStudio richt zich op bronnen en archieven van het Nederlands koloniale verleden. Er worden lezingen, workshops en theatervoorstellingen georganiseerd. Daarnaast worden er lespakketten en gastlessen aangeboden. In de gastlessen wordt het leven op de plantage besproken, zoals regels, straffen en levensverhalen van tot slaaf gemaakten. Zowel geschikt voor po als vo.

Stichting Stil Verleden

Stichting Stil Verleden realiseert gastlessen voor volwassenen en scholieren op het po en vo. Bij de lessen ligt het accent op het Nederlandse slavernijverleden wereldwijd. Onderwerpen als voormalige koloniën, handelsposten van de VOC en de WIC, de Christenslaven, de moderne vormen van slavernij en de impact op de huidige tijd worden behandeld. Het recent opgezette lesprogramma 'Geregistreerd' (naar aanleiding van digitaliseerde slavenregisters) bevat ook een gastles. Tijdens deze les worden de digitale registers besproken en verkend, en is geschikt voor de onderbouw van het vo.

Untold

Untold wil jongeren, en Afro-Nederlandse jongeren in het bijzonder, bewust maken van hun collectieve identiteit, historie en toekomstperspectief. Daarvoor maken ze gebruik van kunst disciplines als Afrikaanse dansstijlen, muziek, theatervormen en kunst (<https://untold.nl/>).

Lerarendagen

Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)

Op 17 januari 2019 organiseerde het IISG een middag voor onder andere leraren over onderwijsmateriaal over het Nederlandse slavernijverleden en koloniale geschiedenis. Men ging in discussie over de bespreekbaarheid van deze onderwerpen in de klas. Ook werden er twee lespakketten gepresenteerd over gedwongen arbeid en slavernij in Nederlands-Indië, gericht op bovenbouw van de havo en het vwo.

NiNsee, Tropenmuseum en Amsterdam Museum

Voor leraren organiseert NiNsee samen met het Tropenmuseum en het Amsterdam Museum met enige regelmaat lerarendagen over het slavernijverleden. Binnen de lerarendagen wordt er onder andere aandacht besteed aan hoe onderwerpen als het slavernijverleden besproken kunnen worden. De laatste bijeenkomst vond plaats op 28 november 2018 in het Scheepvaartmuseum. De organisatie merkt op dat er veel belangstelling is voor deze dagen. Het Amsterdam Museum stelt echter dat er met name leraren aanwezig zijn die al veel met het onderwerp bezig zijn, ze zouden ook graag leraren bereiken die de noodzaak van het onderwerp minder inzien.

Musea en archieven

Amsterdam Museum

Een aantal jaar geleden heeft het museum vanuit de gemeente de opdracht gekregen om, samen met een aantal organisaties (NiNsee, VU, Parktheater), een nationaal netwerk van slavernijverleden op te richten. Vanuit dit netwerk zijn een aantal bijeenkomsten over slavernijverleden in het onderwijs georganiseerd (zie ook hierboven). Daarnaast is een website opgericht (<https://www.lesmateriaalslavernijverleden.nl>). Het netwerk staat momenteel op een laag pitje, in verband met gestopte financiering. Er zijn plannen om het netwerk nieuw leven in te blazen.

In het museum is geen apart onderdeel over slavernij, het onderwerp komt wel terug in de thema's Gouden Eeuw en Amsterdamse geschiedenis. Volgens de respondent komen er verschillende perspectieven aan bod in hun materialen, en wordt zorgvuldig omgegaan met taalgebruik (niet 'slaaf' maar 'tot slaaf gemaakt' bijvoorbeeld). Ook is er de mogelijkheid voor een rondleiding in het museum van de New Narratives, aan de hand van de Gouden Eeuw wordt de geschiedenis van Nederland besproken. Naar aanleiding van de vraag van scholen om meer informatie over slavernij voor hun eigen lessen is een digitaal platform gelanceerd (www.groestad.nl). Via de website kunnen bijvoorbeeld erfgoedwandelingen georganiseerd worden.

The Black Archives

The Black Archives verzamelt boeken en andere materialen rondom zwarte geschiedenis, waaronder ook over slavernij. De New Urban Collective is gestart met het archief omdat zij van mening waren dat het curriculum op scholen te eurocentrisch is, er komen te weinig verschillende perspectieven aan bod. Daarnaast leren leerlingen volgens hen op school te weinig over het slavernijverleden. De organisatie van het archief geeft aan regelmatig scholen uit Amsterdam te ontvangen, ze bieden de scholen rondleidingen/workshops/lezingen aan. "Boodschap die we willen overbrengen: het verleden is belangrijk om te kennen, want het heeft invloed op het heden. Daarover gaan we met leerlingen in gesprek. We begrijpen dat het thema soms gevoelig ligt. We proberen daar op een constructieve manier mee om te gaan." De organisatie is bezig met het ontwikkelen van een lesmethode, in samenwerking met de Correspondent. In deze methode zal de 'verzwegen geschiedenis' aan bod komen: verhalen die te weinig aandacht krijgen in de geschiedenisboeken.

Stadsarchief Amsterdam

In het Stadsarchief is een kleine vitrine over slavernij, scholen kunnen daarbij een rondleiding krijgen. Het bezoek van scholen is vooral gelieerd aan tentoonstellingen, waarbij scholen een rondleiding en een klein lesprogramma ontvangen. Er komen vooral vo-scholen langs, die zijn dan gericht op bekijken van bronnen en zelf online zoeken naar informatie (bronnenonderzoek). Daarnaast heeft het stadsarchief ook de website <https://www.geschiedenis-lokaalamsterdam.nl/> opgezet. Deze website bestaat uit een selectie van bronnen uit het archief, een half jaar geleden is daar slavernij als thema aan toegevoegd.

Tropenmuseum

Tentoonstelling 'Heden van het slavernijverleden'

In deze vaste tentoonstelling maakt de bezoeker kennis met actuele erfenissen van slavernij en kolonialisme in Nederland. De nadruk ligt op de gevolgen van de trans-Atlantische slavenhandel. De tentoonstelling is behoorlijk theoretisch en vraagt wel wat inspanning van de leerlingen (dus eerder geschikt voor voortgezet onderwijs). Rondleidingen worden verzorgd door leden van Decolonize The Museum of The Black Archives.

Educatief aanbod 2018-2019

Basisonderwijs

- Heden van het slavernijverleden (interactieve rondleiding) – groep 7 en groep 8
- Slavernijverleden & Indonesië (interactieve rondleiding) – groep 7 en groep 8

Voortgezet onderwijs

- Swingende steeldrums (workshop en interactieve rondleiding) – onderbouw
- Heden van het slavernijverleden (interactieve rondleiding) – onder- en bovenbouw
- Koloniaal verleden in het heden (interactieve rondleiding) – onder- en bovenbouw
- Grote groepen (workshop en interactieve rondleiding) – onder- en bovenbouw

WORDS MATTER

Met deze publicatie dragen de vier musea van Wereldculturen (waaronder het Tropenmuseum) bij aan de dialoog over het woordgebruik in de museumwereld en sluiten aan bij het maatschappelijke debat over de vraag of bepaalde woorden nog wel van deze tijd zijn. De publicatie belicht dat de beschrijving van een object soms net zo veel betekenis heeft als het object zelf. Dit kan helpen om beter te begrijpen waarom een woord dat voor de een geen lading heeft, bij een ander juist gevoelig ligt. De woordenlijst geeft suggesties voor alternatieven en legt uit waarom een begrip wel of beter niet gebruikt kan worden. De lijst wordt steeds geactualiseerd.

In 2020 of 2021 wordt de eerste verdieping, waar de vaste tentoonstellingen zijn, opnieuw ingericht rond het thema koloniaal verleden. Het slavernijverleden blijft daarbinnen een aandachtspunt. De volgende tentoonstelling van het Kindermuseum gaat over Suriname. Hierin zal ook wat aandacht zijn voor het slavernijverleden.

Bijlage 4

Antwoorden op de open vragen

4

Bijlage 4 – Antwoorden op de open vragen

Op verschillende plaatsen in de vragenlijst konden de respondenten een korte toelichting geven:

- Mocht u een toelichting willen geven op uw keuzes en afwegingen, dan kunt u dat hieronder doen.
- Kunt u het voorbeeld (of die voorbeelden) hieronder kort beschrijven?
- Kunt u hieronder beknopt beschrijven wat u dan precies mist?
- Kunt u het signaal over stigmatiserend lesmateriaal (of materialen) hieronder kort beschrijven?
- Kunt u het voorbeeld van stigmatiserend lesmateriaal (of materialen) hieronder kort beschrijven?

Hieronder presenteren we de ongefilterde antwoorden van leraren op deze vragen.

Toelichting op gemaakte keuzes en afwegingen

Basisonderwijs
Het aantal uren is onmogelijk in te schatten.
WO-vakken worden thematisch aangeboden in combinatie met kunst, cultuur en cultureel erfgoed. Het staat daardoor niet als vast onderwerp op het programma, maar komt (dus onregelmatig) aan bod, wanneer een thema daar aanleiding toe geeft. Is dat het geval, dan komt het onderwerp zeker ter sprake.
Op onze school zijn we – ook omdat het ons ‘favoriete’ thema/project is – veel bezig met het Slavernij(verleden). Het leeft enorm en de kinderen zijn heel betrokken. We behandelen en benadrukken de (slechte) invloed van Nederland in de kolonisatietijd.
Ik heb PowerPoints ontwikkeld bestaande uit beeld/fotomateriaal, teksten (ingesproken audio), videomateriaal in chronologische volgorde van tijd met een interactieve kaart van de wereld. Het uitgangspunt is de ontwikkeling van ‘ontdekkingsreizen’, overzeese handel tot kolonisatie (VOC/WIC), oriëntatie op gebieden, ontstaan van de slavenhandel en plantages, driehoekshandel, Suriname en Antillen, opstand slaven op Curaçao, slavernij door de eeuwen heen, slavenhandel, slavenmarkt, afschaffing slavernij, ontstaan bevolkingsgroepen in Suriname m.b.t. slavernij en contractarbeiders uit India/Indonesië, Ketikoti, herdenking slavernijverleden en slavernijmonument. Diversiteit in NL.
In groep 6 is het een klein onderdeel van de geschiedenisles. We hebben ook een keer een jaar een toneelgroep uitgenodigd om over dit onderwerp te spelen/praten. Dit jaar ontbrak de tijd hiervoor. Ik zou in principe graag zien dat dit veel vaker op de agenda staat en ook wijder wordt getrokken naar hoe de wereld nu in elkaar steekt.
Gastlessen worden verzorgd door Kenneth Renfrum.
De antwoorden zijn gebaseerd op een schatting.
Tijdens het thema De Gouden Eeuw mochten kinderen onderzoeksvragen stellen. Er waren twee groepjes die zich gingen bezighouden met ons slavernijverleden. Daarna werden er posters gemaakt. Deze werden gepresenteerd voor de klas en later voor de ouders.
Er wordt heel weinig over de WIC in de methode verteld. Over de VOC en de Gouden Eeuw wordt meer verteld. Aangezien onze populatie op school gekleurd is, vind ik dat deze lessen aangeboden moeten worden.
Nieuwe directie op de school. Vanuit die invalshoek zal er meer aandacht voor het onderwerp komen.
Uren zijn berekend in lesuren en zelfstandig werkuren.
Het komt kort ter sprake in de methode. Niet heel uitgebreid. Dit jaar ga ik daarom een project doen in het kader van slavernij en ons slavernijverleden. Het aantal klokuren dat ik normaliter aan de slavernij besteed, zou zonder dit project aanzienlijk lager zijn (2-3 uur).
Op school werken wij thematisch wat betreft de wereld- en kunstzinnig oriënterende vakken. Het onderwerp staat niet standaard op het programma, maar komt aan de orde, wanneer het aansluit bij het onderwerp van een thema.
Ik besteed ook aandacht aan slavernij in de oudheid en de middeleeuwen. Hierbij leg ik uit waarin de trans-Atlantische slavernij verschilde met die uit eerdere perioden.
De gevolgen van slavernij en de rol die slavernij en kolonialisatie heeft gespeeld in de verhoudingen die nu in de wereld spelen zijn belangrijk om te onderwijzen. Daarbij moet natuurlijk naar de feiten gekeken worden, maar zeker ook naar de gevolgen, die het nu nog heeft.
Rondom 1 juli praat ik aan de hand van School TV-uitzendingen, YouTube filmpjes en andere info waarover ik op dat moment beschik met de klas over dit onderwerp.
Voortgezet onderwijs
Ik ben erg blij dat jullie hier onderzoek naar doen. Het probleem ligt grotendeels bij de lesmethodes, bij bijvoorbeeld Mundo (Thieme Meulenhoff) wordt er nauwelijks gesproken over slavernijverleden en de rol van Nederland hierin. De verantwoordelijkheid ligt dus voornamelijk bij de docent of hier over gesproken wordt in de klas ja of nee.

Er zit een vreemde aanname in deze enquête. Van regeringswege wordt ons een verplichte hoeveelheid lesstof opgelegd die zeer Nederlands en eurocentrisch gekleurd is. Toen de verplichte tijdvakken er niet waren, deden wij een project slavernij en besteedden wij hier meer aandacht aan in de bovenbouw. Nu moeten wij in sneltreinvaart door alle tijdvakken en wordt er bij elementaire onderdelen van de geschiedenis niet meer stil gestaan. Verwacht ook geen kritische paragraaf over de politionele acties of de efficiënte wijze waarop Nederlanders en de ambtenarij hun hulp verleenden aan het wegvoeren van joden in WO2.

Als docent is je eerste verantwoordelijkheid het helpen voorbereiden op het diploma volgens de door de overheid en CITO vastgestelde normen. Extra tijd aan Slavernij, WO1, dekolonisatie o.i.d. besteden betekent reguliere lesstof afraffelen of niet behandelen. Dat kan vermomd worden als keuze of afweging maar ervaar ik als het ontbreken van ruimte om dit te doen. De kenmerkende aspecten worden vastgesteld door de overheid. Daarin wordt expliciet Abolitionisme genoemd, hoewel Nederlanders (Nederlandse economische dominante groepen) zich er met hand en tand tegen verzetten. Is ook niet mijn keuze om het kenmerkend aspect als zodanig te formuleren.

Om te compenseren hebben we de afgelopen twee jaar voor 4 Havo Maatschappij gekeken naar de opties om in Amsterdam aan te sluiten bij projecten omtrent slavernij zoals The Heritage Tour. Deze projecten zijn dusdanig duur dat wij ons dit niet kunnen permitteren.

Om terug te komen op de aspecten die ik het belangrijkst vind om te behandelen (die keuze kan ik niet maken door de opbouw van de enquête): Strijd tegen slavernij, het leven als slaaf en de gevolgen voor deze tijd. Net de drie onderwerpen die het meest in eigen vlees snijden en niet zijn opgenomen in de methodes en het curriculum, maar dat is uiteraard louter toeval.

In de 2e klas: 3 uur per jaar. In de 4e klas: 5 uur per jaar. Dat er geen aandacht zou zijn voor het slavernijverleden in het middelbaar onderwijs heb ik wel eens in het nieuws voorbij zien komen. Ik vind dit opmerkelijk omdat de slavernij door alle methodes (voor zover ik weet) wordt behandeld en bij vrijwel alle scholen integraal onderdeel is van het curriculum. Zowel als globaal fenomeen, het specifieke Nederlandse aandeel en het abolitionisme. In de bovenbouw wordt het buiten de reguliere stof bovendien zeer uitvoerig behandeld binnen het thema Verenigde Staten.

In het curriculum is het mager. Ik heb zelf als docent samen met gastdocent een lessenserie ontwikkeld dit jaar n.a.v. de slavenregisters. Ik verdiep en verbreed ook het onderwerp VOC en wereldhandel middels uitbreiding slavernij. Ik heb hier zelf veel aan gedaan. In de onderbouw lesmateriaal gemaakt. Materiaal vind je bijvoorbeeld op de websites als slavernij en jij, excursie Tropenmuseum (vorig jaar bij inrichting nieuwe verdieping) en, dit jaar, bij Amsterdamse slavernijbronnen in samenwerking met het Stadsarchief. Ik vind het zelf erg belangrijk. Ik maak gebruik van de nieuwste documentaires die geschikt zijn voor de klas. Ik denk wel dat er meer in de kerndoelen moet worden opgenomen. Tot op heden is het te vrijblijvend en afhankelijk van de inzet en het enthousiasme van de docent.

Wij behandelen slavernij in een bredere context: dus ook slavernij in de oudheid of hedendaagse slavernij.

Ik gebruik een strip in de eerste klas, het boek en docu's in de tweede en het boek en film in de derde. Alles is wel binnen 1 week, dus beperkt in de tijd

Doordat er geen apart hoofdstuk is over het slavernijverleden bespreek ik de geschiedenis heel versnipperd door de jaren heen.

Bij maatschappijwetenschappen gaat het met name over actuele maatschappelijke kwesties, die vaak ook een link met het verleden hebben. Dan probeer ik ook stil te staan bij de rol die Nederland speelde en speelt in de wereld.

Ik kan niet meer opschrijven. Maar er worden meer klokuren gegeven dan 5. Ik vind het heel belangrijk dat er meer tijd besteed wordt aan slavernij en vind eigenlijk dat alle leerlingen van het VO het stripverhaal Quaco moeten krijgen. Er wordt veel te weinig tijd besteed aan dit onderwerp. De invloed van slavernij is momenteel overal zichtbaar en voelbaar en zo belangrijk voor alle leerlingen in Nederland. Niet alleen in Amsterdam en Amsterdam Zuidoost, waar onze mooie school staat.

Het moet een verplicht vak zijn, er moet meer tijd/aandacht aan worden besteed.

Aansprekende voorbeelden

Basisonderwijs

Untold. De kinderherdenking in samenwerking met Ninssee.

In het thema 'kunst' hebben we in de klas roofofstuk behandeld en zo kwamen we bij de slavernij uit. Met Sinterklaas kwamen we door docu te kijken ook bij de slavernij uit. Dus via thema's probeer ik een link te leggen.

Slavernijenjij.nl. Aspha Bijnaar en haar collega geven ieder schooljaar een hoorcollege over de slavernij gecombineerd met een toneelvoorstelling.

Keti Koti, Slavernij museum (A'dam Oost), Tropenmuseum, Rijksmuseum, A'dam Museum.

Een toneelstuk, gespeeld door 1 à 2 mensen, kinderboeken waar onderwerpen die aanspreken in voorkomen.

The Black Archives.
Onze gastdocent Miriam.
Ik ben zelf een afstammeling van de tot slaaf gemaakten en verder beschik ik over wat informatie die ik zo nodig kan gebruiken.
Voortgezet onderwijs
NiNsee website, Nederland wordt beter, The Black Archives, Black Heritage tour, verschillende Amerikaanse sites.
De expositie over Slavernij in het Tropenmuseum.
Plattegrond slavernijwandeling. Deze kan nog worden aangepast aan schooleducatie, bijvoorbeeld vragen (soort educatieve speurtocht).
De lessenserie die ik mede heb ontwikkeld met Maria Karg inzake de slavenregisters.
Goede films, documentaires en boeken.
Ancestors unknown. Afrispectives. Archief.
The Black Archives.
Stripverhaal Quaco, Slaverymapping, Stadsarchief Amsterdam, organisaties die rondleidingen geven in de binnenstad van Amsterdam, NiNsee (dat echt weer open moet), Tropenmuseum.
Stripboek van Erik Heuvel + aanvullend lesmateriaal.

Wat mist de docent

Basisonderwijs
Graag meer toegang tot info over het effect op het heden. Relaties met andere slavernij in andere tijden en culturen.
Informatiebronnen waarin de echte waarheid wordt verteld. Met name het aandeel van Nederland daarin.
Juiste informatie. Leerboekjes voor de leerlingen.
Schriftelijk lesmateriaal.
Het wordt zo kort aangestipt dat je het gevoel hebt dat je maar een heel klein deel van alle informatie vertelt.
Integratie in het gehele schoolaanbod (bewustwording), 'onwetendheid' in de gehele samenleving.
Met name het stukje over wat voor invloed de slavernij van toen, hedendaags heeft.
Beeldmateriaal; foto's en filmpjes en misschien ook vrijwilligers die komen vertellen zoals dat gebeurt op 4/5 mei op de scholen.
Te eenzijdig en komt te weinig cyclisch terug.
Vooraf de koppeling met de huidige tijd en de gevolgen die het verleden heeft voor onze maatschappij en mindset.
Uitgebreide achtergrondinfo over alle partijen. Nu wordt het vanuit 1 kant bekeken.
Goede aanvullende informatie, die bijvoorbeeld past bij de methode die ik gebruik voor geschiedenis. Om voldoende aandacht hieraan te besteden, gezien de schoolpopulatie, moet ik veel extra moeite en tijd investeren.
Goede teksten voor leerlingen. De teksten die er zijn, zijn erg summier (ook in de vo-boeken).
Het thema is niet geïntegreerd in de methode.
Ik heb mij persoonlijk behoorlijk verdiept in het slavernijverleden. Dit komt mede door mijn gezinssamenstelling, waardoor ik bijvoorbeeld mij aardig heb ingelezen over bijvoorbeeld Suriname en wat voor rol wij hebben gespeeld in de geschiedenis van dit land. Stel dat ik dit niet had gedaan was het voor mij een stuk moeilijker geweest om via methodes het juiste verhaal te vertellen. Vaak wordt er in geschiedismethodes de Tweede Wereldoorlog zeer uitgebreid behandeld terwijl vrij kort over onze eigen 'zwarte' bladzijde wordt gesproken...
Zou fijn zijn als er per bouw/leerjaar een website was waar er gepaste lessen te vinden zijn.
Een kant en klare les(methode). Nu bedenken ik het steeds zelf.
Voortgezet onderwijs
Beeldmateriaal, filmpjes, überhaupt inhoud in lesmethodenl.
Inkaderen tijdvak; meer informatie, teksten en bronnen in de geschiedenisboeken en bijbehorende opdrachten; lesmateriaal om de discussie te voeren meer maatschappijleergericht/burgerschap over de koloniale geschiedenis van Nederland; er wordt wel aan gewerkt zie onderzoek naar aanleiding van een mooi woord voor oorlog (geschiedenis Ned. Indië); informatie over Suriname en de plantages. Er is veel geschikt bronnenmateriaal. Ik ondersteun de opzet van een slavernijmuseum.
Lesmateriaal over een bredere context.
Genoeg tijd, goede workshops en gastsprekers.

Ik wil graag dat er goede educatieve rondleidingen gegeven worden. Verder is een hybride tentoonstelling over slavernij op school heel belangrijk die door een organisatie en door leerlingen wordt gemaakt.
Lesmateriaal.
Buikbare werkvormen.
Extern lesmateriaal waarin een weloverwogen en objectief oordeel wordt geveld over het slavernijverleden. Veel bronnen zijn doordrongen van meningen en interpretaties uit de huidige tijd die er naar mijn mening voor zorgen dat het begrijpen van het slavernijverleden (voor leerlingen) alleen maar lastiger maakt.

Voorbeelden van signalen stigmatisering (ouders)

Basisonderwijs
Vaak wordt Nederland beter neergezet dan dat Nederland was.
Het is en blijft een heftig onderwerp. Slavernijfilmpjes over de boottochten/werken op de plantages.
Benamingen (zwarte bevolking). Confronterend – veel Surinaamse kinderen in de klas.
Als het gaat over zwarte scholen bv. of het woord neger is tegen ze gebruikt.
Tekeningen over zwarten met dikke lippen. Rode lippen.
Ouders vroegen zich af welk beeld kinderen krijgen als wij het thema ‘indianen’ behandelen.
Voortgezet onderwijs
Af en toe. Vooral dat geschiedenisboeken erg wit zijn en op die wijze stigmatiserend. Dat het vooral de geschiedenis is van een specifieke groep en niet erg kritisch. Ook leerlingen geven dit af en toe aan.
Het woord zwart om huidskleur aan te duiden wordt duidelijk niet op prijs gesteld.
Taalgebruik in de methode wordt wel eens racistisch genoemd door leerlingen.
In mijn eigen, huidige en zeer actuele lesboek voor maatschappijwetenschappen staat een afbeelding met daarop drie meiden. Het onderschrift luidt: cultureel antropologen bestuderen andere culturen. Het zijn drie meiden met een bruine huidskleur. In Amsterdam zouden dat gewoon drie leerlingen kunnen zijn... Meiden met een bruine huidskleur komen dus uit een andere cultuur?
De term zwart en wit wordt in alle methoden gebruikt. 1/2 bladzijden in een methode kan natuurlijk niet (vind ik ook stigmatiserend).
Wij krijgen als sectie vooral te horen: waarom wordt er wel zo veel aandacht besteed aan VOC en WIC in positieve zin (Gouden Eeuw, belangrijk voor De Republiek) en zo weinig in de schoolboeken aan de consequenties van die VOC en WIC?
Afbeeldingen over het slavernijverleden, maatschappelijke discussies over huidige stand van zaken die een connectie hebben met het slavernijverleden. Het stigma wat vaak naar voren komt is het oordeel (goed of fout) wat mensen hebben en wat dus begrip van die tijd (waarin slavernij een normaal gegeven was binnen de westerse samenleving) in de weg zit. Hoe meer het slavernijverleden wordt gekenmerkt als een tijd die op zichzelf stond en – natuurlijk verschrikkelijk leed met zich meebracht – hoe eerder we in de huidige tijd iets van dit verleden kunnen begrijpen. Het schuldverhaal is niet van deze tijd en het slavernijverleden moet niet als wapen worden gebruikt om huidige standen van zaken mee aan te vallen. Dit stigma is helaas aan de orde van de dag.
Voor leerlingen met Surinaamse/Antilliaanse roots ligt dit onderwerp zeer gevoelig.

Voorbeelden van stigmatisering in lesmateriaal

Basisonderwijs
Slaven verzetten zich vaak, daar mag meer aandacht aan besteed worden. Slavenhouders waren niet allemaal slecht.
Afbeeldingen van zwarte mensen (en dan uitvergroet: oorbellen, lippen, haar), in een opdracht lijnen trekken van wat bij elkaar hoort (maffia - Italië), in informatieteksten de onderwerpen vanuit een perspectief (voordelig voor Nederland) beschrijven.
Filmpjes van School TV. Het shockeert, maar dat vinden we ook goed!
Benamingen (zwarte bevolking). Confronterend -> veel Surinaamse kinderen in de klas.
De ‘ng’ is voorheen ook bij ons op school aangeleerd door spleetogen te maken. In bepaalde leeswerkboekjes wel eens heel erg stigmatiserend over een moeder die strijkt en vader die werkt.
Literatuur (boeken over kinderen (en hun leven) die in andere landen wonen); PR-materiaal ontwikkelingswerk, sponsorlopen, geldinzamelingsacties enz. over (donkere) ‘zielige kinderen’ uit andere landen; Zwarte Piet. Het is overal aanwezig...
Geschiedenis veelal vanuit ‘Nederlands’ perspectief. Aandacht voor Hollandse ‘heldendaden’.
Plaatjes die gebruikt worden in methode Da Vinci (blijde witte kinderen, zwarte ‘hulp’).

ik kan er zo niet opkomen, maar ze zijn er wel.
Ik ken niet per se voorbeelden. Ik weet niet of dat komt doordat het niet bestaat of omdat het mij niet bewust opvalt. Ik denk dat dat iets is waar ik open voor moet blijven staan voordat ik zelf besluit dat bepaald lesmateriaal wel/niet stigmatiserend is. Als het wel opvallend is, benoem ik dit ook in de klas.
Weinig tot geen vrouwen in het beeldmateriaal bij methodes. Alle mensen zien er vaak hetzelfde uit in methodes. Weinig verschillend soorten mensen.
In de methode Brandaan die we op mijn vorige werk gebruikten worden slaven gestereotypeerd. Uit de manier hoe hun strijd voor vrijheid wordt gestreden spreekt in de methode geen gelijkwaardigheid.
Nee, niet zo 1 2 3.
Sinterklaasverhalen, oude jeugdliteratuur (Pinkeltje), taalmethodes, methodes op sociaal emotioneel en maatschappelijk gebied. Mijn kinderen hadden een maatschappelijke methode die stelde dat Ruud Gullit een buitenlander was... De kanjertraining werkt met zwarte, rode, gele en witte petjes. Drie maal raden welke het 'goede' petje is...
Voortgezet onderwijs
Niet zo 1,2,3... Essener zit vol met stigma's.
Er is geen ruimte voor buiten-Europese geschiedenis tenzij dit in het kader van Nederland past. De koloniale geschiedenis wordt zeer kort en onkritisch benaderd waardoor het beeld ontstaat van een benevolent Nederland. Slaven, vrouwen, arbeiders en inheemse bevolking worden vrij nadat grote politieke namen of ontwikkelingen dit voor elkaar krijgen, voor de beweging van mensen zelf is geen ruimte, wat geschiedenis er niet spannender op maakt – daar kan elk individu aan bijdragen – maar iets wat zich boven ons voltrekt in een rationeel keuzeprocess tussen wijze witte mannen.
De informatie is voornamelijk vanuit een westerse gedachte.
Lesstof begint in het boek meteen al een beschuldigende vinger naar de Hollanders, dat slaven zo slecht behandeld werden, iets dat pertinent onwaar was, immers, slaven waren erg duur, daar werd veel geld voor betaald. Zou men een slaaf slecht behandelen, zou deze gewond zijn en niet meer kunnen werken, dan zou men economisch verlies lijden. Daarentegen werden slaven in het Midden-Oosten juist wel heel slecht behandeld. 80 procent stierf op de tocht door de Sahara tegenover slechts 10 procent bij de overtocht van Afrika naar Amerika.
Zwarte Pietendiscussie, het vervangen van namen van scholen en andere instanties (J.P. Coen etc.). Het idee dat Europeanen Afrika binnengingen om daar zwarte mensen te ontvoeren (schoolplaten).

REGIOPLAN
BELEIDSONDERZOEK

Regioplan
Jollemanhof 18
1019 GW Amsterdam
T +31(0)20 531 53 15
www.regioplan.nl